

SPOREN VAN HERINNERING

nr. 06
December
2012

BELGIQUE - BELGIË
P.P.
BRUXELLES X
1/9464

PEDAGOGIE EN GESCHIEDENISOVERDRACHT

EEN UITGAVE VAN
VZW AUSCHWITZ IN GEDACHTENIS

| DRIEMAANDELIJKS | JAARGANG 2 | NR.6 | OKTOBER – DECEMBER 2012
| AFGIFTEKANTOOR: BRUSSEL X | ERKENNINGSNUMMER SPOREN VAN HERINNERING: P602292

INHOUDSOPGAVE

ACTUALITEIT

Wij weten niets van hun lot. Een nieuwe benadering van de Jodenuitroeiing in Nederland p.2

VRAAGSTUK

Migratie en politieke mobilisatie. De *mémoire occultée* van de Algerijnse immigratie in Frankrijk (1919-1940) p.5

+ Pedagogische toepassing p.10

UITGEDIPT

Het einde van een taboe? De verkrachting van Duitse vrouwen op het einde van de Tweede Wereldoorlog p.16

+ Pedagogische toepassing p.20

VARIA p.22

Verantwoordelijk uitgever
Baron Paul Halter
vzw Auschwitz in Gedachtenis
Huidevettersstraat 65 - 1000 Brussel

© Beeldbank WO2 - Verzetsmuseum Amsterdam

ACTUALITEIT

↑ Groep bepakte en bezakte joden op de hoek van de Lekstraat in de Amsterdamse Rivierenbuurt. Foto genomen vanuit een raam aan de overkant. Vermoedelijk omstreeks 1942.

Wij weten niets van hun lot Een nieuwe benadering van de Jodenuitroeiing in Nederland

— De Libris Geschiedenis Prijs 2012 werd uitgereikt aan Bart van der Boom voor zijn boek over Nederland onder het nazisme.

→ Zie p. 2

WIJ WETEN NIETS VAN HUN LOT

Een nieuwe benadering van de Jodenuitroeiing in Nederland

— In zijn studie ‘Wij weten niets van hun lot’ beantwoordt **historicus Bart van der Boom (universiteit Leiden) de vraag in welke mate de Nederlandse bevolking tijdens de Tweede Wereldoorlog op de hoogte was van de judeocide.** Voor zijn diepgravende en genuanceerde analyse ontving hij in 2012 de prestigieuze Libris Geschiedenis Prijs. In een interview met Fabian Van Samang licht hij zijn conclusies toe.

HET BOEK

Fabian Van Samang. In uw boek wordt de rol van het antisemitisme in Nederland sterk gerelativeerd. Welke aard, welk karakter had dit antisemitisme volgens u, en hoe wijdverspreid was het onder de Nederlandse bevolking? Ziet u daar ook een verklaring voor?

Bart van der Boom. Ik denk dat het antisemitisme in Nederland gezien kan worden als een variant op de ambivalente gevoelens jegens andersdenkenden die de verzuiling kenmerkten. Enerzijds zag men de Joden als evident anders, op een niet noodzakelijkerwijs aantrekkelijke wijze, anderzijds zag men hen als onderdeel van de natie, die immers gekenmerkt werd door pluriformiteit en tolerantie. Daarom kon antisemitisme samengaan met felle afwijzing van Jodenvervolgving.

Hoe wijdverbreid het antisemitisme was, is moeilijk vast te stellen. Ongeveer een kwart van de dagboeschrijvers geeft

er blijk van, maar dat zegt niet zoveel. Het meest relevant lijkt me dat de afkeer van de Joden kleiner is dan de afkeer van de bezetter en diens vervolgingen; gesteld voor de keuze voor of tegen de Joden twijfelt bijna niemand.

FVS. U geeft in uw boek aan dat de Nederlandse bevolking zich wel degelijk betrokken voelde bij het lot van de vervolgte en uit Nederland gedeporteerde Joden. Hoe blijkt die betrokkenheid uit uw analyse?

BvdB. Die betrokkenheid blijkt voornamelijk uit de dagboeken: de overgrote meerderheid van de dagboeschrijvers wijst de Jodenvervolgving expliciet af, uit medelijden en medeleven met de vervolgd. Velen melden daarbij dat deze opvatting algemeen is. Dat wordt ook bevestigd door het gedrag van de omstanders voorafgaand aan de deportaties, met name uit de protesten van de kerken en de universiteiten tegen het gedwongen ontslag van

Joden, de Februaristaking en de massale betuigingen van sympathie na de invoering van de Jodenster.

FVS. Ad van Liempt schrijft in zijn boek ‘Kopgeld’ dat niet enkel veel leden van de Colonne Henneicke, maar ook heel wat gewone Nederlanders op de hoogte waren van wat de Joden in het oosten te wachten stond. Hij noteert: “En zo raakten, behalve slachtoffers en daders, ook gewone Nederlanders langzamerhand [hij suggereert dat het om het jaar 1942 gaat] op de hoogte van wat zich duizend kilometer oostelijker afspeelde (...). Uit de studie naar de dagboeken blijkt dat er veel meer bekend was dan algemeen wordt aangenomen (p. 272-273).” U bent het duidelijk niet eens met zijn conclusies. Kunt u uw standpunt hierover verduidelijken?

BvdB. Van Liempt baseert zich op eerder dagboekenonderzoek van Voolstra en Blankevoort en van mijzelf. Daarin wordt vastgesteld dat vele dagboeschrijvers het hebben over de ‘vernietiging’ en ‘uitroeiing’ van de joden. Daaruit is algemeen, ook door Van Liempt, geconcludeerd dat zij dus wisten van de Holocaust. Vele dagboeschrijvers die die termen gebruiken, spreken echter ook van tewerkstelling en langdurige opsluiting van de Joden.

Aanvankelijk dacht ik dat de dagboeschrijvers op twee gedachten hinkten. Inmiddels denk ik dat het veel simpeler is: ‘uitroeiing’ en ‘vernietiging’ betekenen niet onmiddellijke moord, maar het zodanig slecht behandelen van een groep dat deze op den duur ten dode opgeschreven is. Uitroeiing en tewerkstelling zijn voor de tijdgenoot, anders dan voor ons, niet tegenstrijdig, maar complementair. Die uitroeiing kan dus jaren, zelfs decennia duren. Dat is natuurlijk een zeer sombere verwachting, maar iets anders dan de werkelijkheid van Auschwitz en Sobibor, waar de grote meerderheid van de Joden uit Nederland heen werd gevoerd.

“Ik denk dat veel niet-Joden afzagen van verzet om dezelfde reden dat veel Joden daarvan afzagen: uit angst dat dat alles alleen erger zou maken.”

FVS. Hoewel de Nederlandse bevolking zich betrokken voelde bij het lot van haar Joodse landgenoten, was dit blijkbaar geen voldoende reden voor grootschalig verzet. Wat waren volgens u de belangrijkste redenen waarom het landsbrede verzet achterwege is gebleven?

BvdB. Ik denk dat veel niet-Joden afzagen van verzet om dezelfde reden dat veel Joden daarvan afzagen: uit angst dat dat alles alleen erger zou maken. Ik geef vele voorbeelden van Joden die konden onderduiken maar dat niet deden, of daar in ieder geval zeer lang over twijfelden, omdat ze bang waren voor de straf die zou volgen als ze gepakt zouden worden. Dan, zo dacht men, volgde een zeer snelle dood in een strafkamp. Dat vooruitzicht was voor velen afschrikwekkender dan de verwachting van een dood op termijn in de kampen waar de ‘reguliere’ gedeporteerden heen gingen. Het was dus geenszins duidelijk of verzet wel in het belang van de slachtoffers was.

Daarnaast spelen natuurlijk ook lelijker factoren een rol: de ambivalentie die velen voelden tegenover Joden, angst, de gerichtheid op eigen gezin en familie etc. Het gewicht van die verschillende factoren is niet vast te stellen. Maar zonder twijfel speelde onverschilligheid een kleinere rol dan tot nu toe aangenomen, en onwetendheid een grotere.

ELEMENTEN VAN DEBAT

FVS. U wijst erop dat het interpreteren van de (vaak tegenstrijdige) berichten die Nederland bereikten over het lot van de Nederlandse Joden een bijzonder moeilijke opgave was. Zelfs in dié gevallen waarin de berichtgeving erg uitdrukkelijk en specifiek lijkt, kon een aantal toehoorders/lezers nog steeds denken dat het om (geallieerde) propaganda ging. Ook voor de historicus is de interpretatie van het bronnenmateriaal uiteraard erg complex. Hoe zouden de bronnen, waaruit zou kunnen blijken dat de Nederlandse bevolking wél op de hoogte was van de Shoah, er uit moeten zien – welke inhoudelijke elementen zouden ze met andere woorden moeten bevatten die zouden kunnen aangeven dat de ontvanger (lezer of toehoorder) wél wist dat er een plan bestond om alle joden in Oost-Europa te doden?

BvdB. Mooie Popperiaanse vraag: wat zou mijn these kunnen falsifiëren? Ik zou zeggen: tien of twintig dagboeschrijvers die er vast van overtuigd zijn dat de gedeporteerden niet worden tewerkgesteld of opgesloten, maar in meerderheid bij aankomst worden gedood. Hoe zij aan de overtuiging komen, doet dan verder niet ter zake. Dit is, lijkt me, geen bijzonder zware eis. Onder mijn 164 dagboeschrijvers zijn er wel die termen als ‘vernietiging’ of ‘uitroeiing’ gebruiken zonder duidelijk te maken hoe ze die voor zich zien. Het zou dus kunnen dat zij wel denken aan moord bij aankomst, maar gezien het feit dat zo goed als alle dagboeschrijvers die wél een concrete voorstelling geven van uitroeiing en vernietiging, daarbij denken aan dood op termijn, is dat niet waarschijnlijk.

FVS. U benadrukt in uw boek dat niemand kon weten ‘dat de meeste gedeporteerden bij aankomst werden gedood’

Vervolg op p.4 →

→ Vervolg van p.3

(p. 225). Het doden 'bij aankomst' lijkt daarbij een essentiële breuklijn te vormen – daar waar de bevolking kon vermoeden of kon aannemen dat velen in het oosten zouden omkomen, kon men niet vermoeden/weten dat men 'bij aankomst' zou worden gedood. Het doden 'bij aankomst' geeft aan het gebeuren blijkbaar een ander ontisch statuut. Waarom is dat zo? In welke mate bepaalt dit het genocidale karakter van het massale sterven/doden?

BvdB. Inderdaad maak ik nadrukkelijk onderscheid tussen de verwachting van zware dwangarbeid en wrede gevangenschap met op den duur de dood tot gevolg, en kennis van moord bij aankomst. Niet omdat dat op de een of andere wijze de essentie van de Holocaust zou zijn (ik weet eigenlijk ook niet goed wat 'essentie' in dat geval zou betekenen), maar omdat dit onderscheid van belang is om het gedrag van de omstanders en vooral dat van de slachtoffers te verklaren. Als zij hadden geweten van de onmiddellijke dood die de meeste gedeporteerden wachtte, zouden zij zich minder hebben laten leiden door de angst voor straf die nu evident een rol speelde. En dat geldt ongetwijfeld voor een deel van de omstanders ook. Dit onderscheid was hoogst relevant voor de tijdgenoten, en daarom ook voor mij.

FVS. Welke implicaties heeft uw studie voor het statuut van de Duitse daders/uitvoerders (dus niet voor de planners, waarvan we logischerwijs mogen aannemen dat ze van het uitvoeren van het plan op de hoogte waren)? Wat zegt het over de gettobewakers, de 'rassendeskundigen' in tal van Duitse instellingen (het RSHA, RuSHA, VoMi,...), over het personeel van de *Reichsbahn*, over de *Wehrmacht*? Is Nederland naar uw mening een specifieke casus (die afwijkt van de situatie in Duitsland of

“Misschien was het voorstellingsvermogen van mensen die al tien jaar nazipropaganda achter de kiezen hadden wel anders dan dat van gewone Nederlanders.”

andere Europese staten)? Trekt uw studie ook de aanname dat Duitse medeplichtigen/mededaders op de hoogte waren van de Shoah in twijfel?

BvdB. Dat ligt eraan wat bedoeld wordt met 'op de hoogte zijn van de Shoah'. Vergeleken met Nederland was in Duitsland veel meer bekend over de massamoorden buiten de vernietigingskampen. Of Duitse omstanders en medeplichtigen veel meer wisten over de vernietigingskampen en de systematiek achter de vervolging, lijkt me twijfelachtig. Misschien was het voorstellingsvermogen van mensen die al tien jaar nazipropaganda achter de kiezen hadden wel anders dan dat van gewone Nederlanders, wier voorstellingsvermogen aantoonbaar tekortschoot. Maar deze vraag is moeilijk te beantwoorden, omdat ik hier niet meer over weet dan in de literatuur te lezen valt, en in de literatuur ontbreekt vooralsnog een consensus.

FVS. Wellicht wordt historisch onderzoek niet verricht voor het veronderstelde nut van de studieresultaten. Maar bevat uw boek eventueel ook inzichten die bruikbaar zijn binnen de context van nieuw massaal geweld of een andere genocide? Meer concreet: bevat uw studie aanwijzingen over hoe de com-

municatie over een genocide het best kan worden gevoerd? Hoe kunnen leiders en media aan de indruk van propaganda ontsnappen?

BvdB. Ik geloof van niet. De onwetendheid van de gewone Nederlander was geen kwestie van communicatie, maar van beschikbaarheid van informatie. Als de BBC met regelmaat had gezegd dat de gedeporteerden in meerderheid bij aankomst gedood werden, had dat ongetwijfeld verschil gemaakt. Maar dat deed de BBC niet, deels omdat ze daar zelf niet zeker van was (en om andere redenen, sommige minder onschuldig). Nu werd de BBC niet zonder meer geloofd, hoewel meer dan andere media, en zou zo'n bericht waarschijnlijk met enige scepsis zijn begroet. Herhaling en detaillering hadden wellicht verschil gemaakt.

Deze vraag is daarbij moeilijk te beantwoorden, omdat wij in een cruciaal opzicht van de mensen die ik beschrijf verschillen: wij weten dat zoiets als Auschwitz mogelijk is.

FVS. Tot slot heb ik nog een filosofische vraag – wat leert uw studie ons (en u) over de aard van de mens?

BvdB. Misschien dat je daarover ook te cynisch kunt zijn. Ik laat zien dat ook mensen die geen Joden kenden, schande spraken van hun vervolging, omdat ze hechtten aan tolerantie. Velen toonden medelijden. En het kwaad van Auschwitz kon niemand zich voorstellen – ook een teken van onschuld. In de discussie over dit onderwerp wordt zwartgalligheid nogal eens verward met realisme. ■

Fabian Van Samang,
Doctor in de geschiedenis en leerkracht
in het Klein Seminarie Roeselare

© DR-IHS-CGT

←
Betoging voor
de beurs van Lyon,
1 mei 1935.

MIGRATIE EN POLITIEKE MOBILISATIE

De *mémoire occultée* van de Algerijnse immigratie in Frankrijk (1919-1940)

— Vijftig jaar na de Algerijnse oorlog blikt Rabah Aissaoui terug op de geschiedenis van de Algerijnse migratie naar Frankrijk. Hij bestudeert de aanwezigheid van Algerijnse arbeiders in Frankrijk in het interbellum en toont daarbij met name de essentiële rol aan die de immigranten hebben gespeeld bij de opkomst van het Algerijnse nationalisme.

De laatste drie decennia is het “immigratieprobleem” een belangrijk onderwerp van politieke debatten geweest in de Franse media¹. De oorspronkelijke betekenis van de term immigrant is daarbij verschoven, en deze term wordt nu vooral gebruikt om niet-Europeaanen, en dan vooral Maghrebijnen, mee aan te duiden. Daarbij gaat men echter voorbij aan het feit dat een groot deel van de zogeheten “immigranten” in Frankrijk geboren zijn en de Franse nationaliteit hebben².

In de jaren 1980 werden een aantal antiracistische verenigingen opgericht als reactie op het racisme en de socio-economische, politieke en culturele segregatie

waarmee veel Maghrebijnen en andere postkoloniale etnische minderheden te kampen hebben. Het gaat onder meer om SOS-Racisme, FrancePlus, en het meer etnisch en regionaal gebaseerde *Jeunes Arabes de Lyon et sa Banlieue* (JALB)³. Deze verenigingen hebben in zekere mate bijgedragen tot het verbeteren van de rechten en de levensomstandigheden van etnische minderheden in Frankrijk. Het is evenwel problematisch dat hun acties door media en politici vaak worden voorgesteld als fundamenteel “nieuw” binnen etnische minderheidsgroepen, waarvan in het bijzonder de Maghrebijnen. Zelfs al was en is

(1) Volgens een peiling van TNS SOFRES uit 2010 voor de nationale adviescommissie voor de rechten van de mens zijn de belangrijkste doelwitten van racisme in Frankrijk de mensen die afkomstig zijn uit de Maghreblanden of mensen met een moslims geloof (46%), gevolgd door Afrikaanse mensen of ‘zwarten’ (31%) en vreemdelingen in het algemeen (27%) (« *La Lutte contre le racisme, l'antisémitisme et la xénophobie, Rapport de la Commission nationale consultative des droits de l'homme présenté à Monsieur le Premier ministre* », Parijs, La Documentation française, 2010, p. 76). Volgens een peiling van het CSA uit 2011 denkt 87% van de Fransen dat het racisme in Frankrijk een wijdverspreid fenomeen is (« *Synthèse sur baromètre racisme 2011, Sondage de l'Institut CSA* », No. 1001535, januari 2011, p. 6).

(2) De socioloog Abdelmalek Sayad noemt de Fransen die van origine immigranten zijn “[les] ‘immigrés’ de nationalité française.” Zie: Abdelmalek Sayad, “L’immigration algérienne en France, une immigration exemplaire,” Jacqueline Costa-Lascoux et Emile Témime, eds. *Les Algériens en France. Genèse et devenir d’une migration*, Parijs, Publisud, 1985, p. 19-49.

(3) Serge Malik biedt een verhelderende analyse van de toenmalige hechte relatie tussen de PS en SOS-Racisme, zie: Serge Malik, *Histoire secrète de SOS Racisme*, Parijs, Albin Michel, 1990.

Vervolg op p.6 →

→ Vervolg van p.5

hun politieke mobilisatie innovatief, toch ging het hier niet om de allereerste manifestatie van georganiseerde en positieve socio-politieke activiteit bij de migrantenbevolking uit Noord-Afrika. Door dit gebrek aan historisch perspectief in het publieke discours ontstaat een polemisch beeld van Maghrebijnse migratie als een relatief recent en ‘problematisch’ fenomeen, dat fundamenteel verschilt van eerdere migratiebewegingen. In dit artikel willen we een aantal van deze wijdverspreide opvattingen in twijfel trekken, en een licht werpen op een aantal manieren waarop de Maghrebijnen al sinds de vroege twintigste eeuw⁴ een duurzame politieke aanwezigheid in Frankrijk hebben opgebouwd, die nauw verweven was met de onafhankelijkheidsstrijd en de Algerijnse oorlog. We tonen ook aan hoe zij vanuit de emigratie een consequent en origineel politiek discours hebben ontwikkeld.

De koloniale context van de migratie

In de jaren die volgden op de Franse militaire invasie in Noord-Afrika (1830), werd geleidelijk aan een koloniale orde opgedrongen. In Algerije gebeurde dit op een meer diepgaande manier dan in andere delen van de gekoloniseerde Maghreb⁵. De koloniale orde was voornamelijk gebaseerd

op sociale, culturele, politieke, religieuze, etnische en ruimtelijke segregatie, en op de onteigening van een meerderheid van de moslimbevolking door een Europese kolonistenminderheid. In deze periode kozen veel Algerijnen dan ook voor ballingschap in Tunesië, Marokko en het Midden-Oosten. Vanaf het begin van de 20^e eeuw emigreerden velen ook naar Frankrijk. Tussen 1904 en 1914 waren er ongeveer 10.000 Algerijnse arbeiders actief in Frankrijk. Ze kwamen aan in Marseille, waar een aantal onder hen aan de slaggingen als dokwerkers en in de zeepindustrie, maar al snel verhuisden ze in steeds grotere getale naar grote stedelijke en industriële gebieden in Frankrijk. Een officieel rapport uit 1912 stelde dat 1.500 Algerijnen aan de slag waren in het Noord-Franse departement Nord-Pas-de-Calais, waar ze over het algemeen hetzelfde salaris en dezelfde sociale voordelen genoten als andere arbeiders. In de omgeving van Parijs werkten ze in de bouwsector, in het openbaar vervoer of in fabrieken als de Say suikerraffinaderijen⁶.

Door interne problemen in Algerije nam de immigratie na de Eerste Wereldoorlog sterk toe. Om te beginnen leidde de droogte die Algerije in 1919 trof tot een slechte oogst, en door de onaangepaste en gelaten reactie van de koloniale overheid waren er ernstige voedseltekorten. Het jaar daarop werd de situatie nog erger: een rampzalige oogst leidde tot hongersnood⁷. Ondanks een optimistische en geruststellende speech van de gouverneur-generaal van Algerije, uitgesproken tijdens een vergadering van de *Délégations Financières*, een Algerijns parlementair orgaan, werd de rampzalige situatie (die overigens ook het naburige Tunesië trof) uitvoerig behandeld in de lokale verenigingen en door de pers. Een reeks artikelen die tussen 1920 en 1924 gepubliceerd werden in de Europese en de islamitische pers beschrijven de erger wordende hongersnood. Hele kranten werden gevuld met verhalen over de talrijke mensen die ineen-

Tijdens het interbellum hadden de snelle demografische veranderingen en sociale en economische spanningen ook een impact op de interne migratie en op de emigratie naar Frankrijk.

stortten en stierven door ondervoeding. Er werd ook bericht over de migratie van uitgehongerde armen (*meskines*) en wanhopige boeren naar steden en Europese nederzettingsgebieden. Vaak hadden deze boeren hun land voor een verwaarloosbaar bedrag verkocht aan gewetenloze speculanten. *L'ikdam*, de krant die gepubliceerd werd door islamreformisten in Algerije, riep op tot een verregaande en dringende interventie door de overheid. De krant pleitte ervoor dat er graanvoorraden zouden gezonden worden naar de getroffen gebieden en dat er programma's opgestart zouden worden om de werklozen en hulpbehoevende werk te verschaffen. Tevens werd gevorderd dat Algerijnse 'inheemse arbeiders' naar Frankrijk zouden worden gestuurd, en dat er gulle giften zouden worden gedaan om de crisis te milderen⁸.

Tijdens het interbellum hadden de snelle demografische veranderingen en sociale en economische spanningen ook een impact op de interne migratie en op de emigratie naar Frankrijk. De Algerijnse moslimbevolking steeg van 5.806.000 in 1921 naar 7.235.000 in 1938. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog leefden er ook 988.000 Franse staatsburgers in de drie Algerijnse *départements*. De koloniale expansie en de inbeslagname van land had de moslims verplicht uit te wijken naar klei-

nere en minder vruchtbare stukken land, en half-nomadische bevolkingsgroepen werden tot een sedentair bestaan gedwongen. Deze factoren leidden samen met de economische crisis van de jaren 1930 tot een verdere verzwakking van de economische bedrijvigheid van de moslimmaatschappij, tot plattelandsvlucht en tot de razendsnelle toename van sloppenwijken (*bidonvilles*) rondom de belangrijkste gemeenten en steden van Algerije⁹. De kolonisten, die zich consequent verzetten tegen elke hervorming die meer rechten zou toekennen aan de gekoloniseerde bevolking, waren bezorgd om het verlies van hun 'inheemse arbeidskrachten', en over de mogelijkheid dat Algerijnse migrantenarbeiders 'miljoenen zouden opstrijken in Frankrijk' en zo land terug zouden kunnen kopen in Algerije. Ze eisten daarom een stopzetting van de migratie naar Frankrijk. Op 10 augustus 1924 vaardigde de minister van Binnenlandse Zaken, Camille Chautemps, een administratieve verordening uit, die een einde maakte aan vrij verkeer van personen naar Frankrijk, door een werkvergunning te eisen van kandidaat-migranten¹⁰. Deze verordening werd in de daaropvolgende jaren nog aangevuld met verdere beperkende maatregelen, wat leidde tot een stijgende illegale immigratie. Ondanks al deze verordeningen en ondanks de stilzwijgende nalatigheid van de koloniale overheid bij het behandelen van aanvragen tot migratie, was het aantal Algerijnse immigranten in Frankrijk omstreeks 1926 zowat verdubbeld (69.789). Tijdens de Franse recessie in 1931-1933 bedroeg hun aantal reeds 85.568. Dat getal zakte ietwat in de jaren daarna (72.891 in 1936), waarna de Algerijnse immigratie tijdelijk zo goed als stil viel door de Tweede Wereldoorlog (in 1946 waren er slechts 22.114 Algerijnen in Frankrijk)¹¹. Tijdens het interbellum waren de migranten bijna uitsluitend mannen. Zowel de lange traditie van seizoensgebonden migratie vanuit de noordoostelijke regio Kabylïë, als de voorkeur van de

werkgevers voor een arbeiderskorps van mannelijke vrijgezellen uit Algerije, droegen bij tot deze trend.

Algerijnse koloniale arbeiders en segregatie in Frankrijk

Veel Algerijnen die in de initiële fase van de migratie in Marseille waren aangekomen, trokken in zeer precaire omstandigheden naar andere delen van Frankrijk. Tegen 1937 hadden velen onder hen een onderkomen gevonden in industriële centra in de omgeving van Parijs, Lyon, St-Etienne, Lotharingen en Nord-Pas-de-Calais, terwijl een vijfde van de migranten in de streek rond Marseille woonde en werkte (Provence-Côte d'Azur). Vaak oefenden ze de moeilijkste en slechtst betaalde jobs uit in sectoren zoals de metaalindustrie, de steenkoolmijnen, de chemische industrie, de rubber- en papierindustrie, de transport- en opslagsector, het vrachtvervoer en de bouwsector¹². 40% van de Algerijnen waren aan de slag in het Parijse bekken. Ze werden er meestal ingezet in de mechanische industrie, zoals wapenfabrieken, waar ze 80% van het arbeiderskorps uitmaakten (de arsenalen van Puteaux, de patronenfabriek van Vincennes). Daarnaast werkten ze ook in de auto-industrie (Renault in Boulogne-Bilancourt, Delauney-Belleville in Saint-Denis, Hispano-Suiza in Courbevoie, Dion-Bouton in de noordelijke voorstad), de chemische industrie, de luchtvaart, en in raffinaderijen¹³.

De Franse economie deed niet enkel een beroep op migrantenarbeiders om tegemoet te komen aan de vraag van een industriële economie in volle expansie en om openstaande vacatures op te vullen, maar ook om de socio-economische eisen van de bestaande arbeiders te matigen. De salarissen werden laag gehouden door slecht betaalde buitenlandse en koloniale arbeiders in dienst te nemen. Deze kregen de minst gunstige jobs toegewezen. In 1930 was slechts 1% van de Noord-Afrikanen in

Frankrijk aan de slag in beroeps categorieën waarvoor enige vaardigheid vereist was¹⁴. Aanvankelijk werden Europese immigranten, zoals Italianen en Belgen, deels in dienst genomen om stakingen te breken die begonnen waren door het sterk gesyndicaliseerde Franse arbeiderskorps. Toen ook zij meer en meer begonnen deel te nemen aan stakingen en vakbondsacties, werden andere buitenlandse en koloniale arbeiders gerekruteerd. Deze nieuwe "stakingbrekers" werden nu dus gebruikt tegen de groepen die voorheen "stakingbrekers" geweest waren. Het geval van Marseille toont deze trend duidelijk aan. Sommige migranten uit Kabylïë die in 1907 in Marseille aankwamen, waren gerekruteerd door een Franse voorman van de oliemolen Maurel, die een tijdje in Tizi-Ouzou in Groot-Kabylïë gewoond had. De vereniging van olieproducenten was tot het besluit gekomen dat arbeiders uit Kabylïë een deel van de Italiaanse arbeiders konden vervangen. Tevens zouden ze vakbondsacties en de vraag naar hogere lonen kunnen ondermijnen. In 1910 werd dezelfde strategie gebruikt in de suikerraffinaderijen St-Louis, St-Charles en La Méditerranée, waar tussen 500 en 2.500 arbeiders aan de slag waren. Omstreeks 1915 waren de Algerijnen vertrouwd geraakt met de Franse industriële arbeidspraktijken, en namen ze steeds vaker deel aan spontane of door de vakbonden georganiseerde acties.

Vervolg op p.7 →

(4) Al van in het interbellum kan men sporen van politieke activiteit terugvinden bij Maghrebijnse migranten in Frankrijk (zie bijvoorbeeld Benjamin Stora, *Ils venaient d'Algérie. L'immigration algérienne en France (1912-1992)*, Parijs, Fayard, 1992).

(5) Franse protectoraten werden in 1881 in Tunesië opgelegd met het verdrag van Bardo, en in 1912 in Marokko met het verdrag van Fez.

(6) Jacques Simon, *L'immigration algérienne en France des origines à l'indépendance*, Parijs, L'Harmattan, 2000, p. 39-40.

(7) Mahfoud Kaddache, *Histoire du nationalisme algérien*, deel 1, Algiers, SNED, 1981, p.22.

(8) *L'ikdam*, 24 december 1920.

(9) Guy Perrivillé, *De l'Empire français à la décolonisation*, Parijs, Hachette, 1993, p.56.

(10) Charles-Robert Ageron, *Histoire de l'Algérie contemporaine*, Parijs, PUF, 1979, p.73.

(11) Larbi Talha, "L'évolution du mouvement migratoire", *Maghreb*, n° 61, januari-februari 1974, p. 17-34.

(12) Neil MacMaster, *Colonial Migrants and Racism: Algerians in France (1900-1962)*, Londen, MacMillan Press, 1997, p. 76-77.

(13) Jacques Simon, *L'immigration algérienne en France*, Paris, L'Harmattan, 2002, p. 72-73.

(14) Mohamed Ferid Ghazi, "Doublement prolétaires", *Esprit*, nummer 2, februari 1952, p. 219-231.

→ Vervolg van p.7

Algerijnen leefden in Frankrijk, net als andere arbeiders uit de kolonies of van migrantenaafkomst, in extreem precaire omstandigheden. Octave Depont, een schrijver die het kolonialisme verdedigde, verklaarde het volgende over Algerijnse migrantenarbeiders: 'Ze zijn slecht gekleed en dragen soms slechts vodden, ze zijn ondervoed en bleek van armoede, uitgeput door werk dat ze niet gewoon zijn, en ze slapen, gierig als ze zijn, in weerzinwekkende krotten, waarbij de dag- en nachtploegen elkaar meestal afwisselen'¹⁵.

De moeilijke levensomstandigheden van de meestal mannelijke migranten werden gekenmerkt door sociale en ruimtelijke segregatie. De migranten woonden voornamelijk in industriezones, in de nabijheid van de fabrieken waar ze werkten. Tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog ontstaan er zodoende een aantal nederzettingengebieden voor Maghrebijnen, voornamelijk in industriële steden en havens, met inbegrip van Marseille en Lyon. In de regio rond Parijs vestigden ze zich hoofdzakelijk in vier gebieden: in het zuidwesten (een deel van het 15^e arrondissement en Boulogne), het noordwesten (in voorstedelijke industriële wijken), het zuidoosten (voornamelijk in

het 13^e arrondissement), en het noordoosten, het armste deel van de hoofdstad waar 40 procent van de Parijse Algerijnen woonde¹⁶.

Hoewel er door werkgevers een aantal huisvestingsprojecten op poten gezet werden voor 'vrije' Algerijnse arbeiders, en later ook voor andere Noord-Afrikanen, waren deze arbeiders vaak weinig geneigd om zich daar te vestigen of slechts voor korte duur. Dit lag hoofdzakelijk aan de strenge regels en het strak geregisseerde leven dat hen daar werd opgelegd en aan de bewaking waaraan de bewoners onderworpen waren. De oprichting van werkmansherbergen verbonden aan de *Section des Affaires indigènes nord-africaines* van SAINA¹⁷, waarvan de zetel in de Rue Lecompte te Parijs was gevestigd, was het grootste dergelijke project.

De Franse overheid en de werkgevers richtten echter geen enkel grootschalig nationaal programma in om het leven van Noord-Afrikaanse immigranten buiten de werkomgeving te organiseren. Deze mannen kwamen meestal op eigen kracht naar Frankrijk en vervoegden daarna al snel familieleden of landgenoten uit hetzelfde dorp of stadje binnen specifieke gebieden. Ze namen hun intrek in gehuurde slaapzalen of gemeubelde kamers in aftandse gebouwen die men gewoonlijk *garnis* of *hôtel garnis* noemde (herbergen). Op sociaal vlak waren deze *garnis* vaak nauw verbonden met *cafés* of *café-restaurants* – die door de Fransen 'Moorse cafés' (*cafés maures*) genoemd werden. Ze waren gestructureerd volgens regionale, lokale of etnische principes: solidariteit binnen de herbergen en op de werkvloer was, net als de tewerkstellingspatronen, gebaseerd op hechte gemeenschappen die afkomstig waren uit dezelfde familie of hetzelfde dorp¹⁸. De *cafés* en de *hôtels garnis* waren in veel gevallen in dezelfde ruimtelijke eenheid gesitueerd. Deze "interne" eenheid was een ankerpunt voor net aangekomen Algerijnse migranten, het was de plaats

waar ze woonden, aten en hulp kregen van 'landgenoten' bij hun zoektocht naar een job. Het was ook daar dat ze een sociaal leven opbouwden, nieuws over hun dorp of stad in Algerije uitwisselden, en samen mijmerden over het thuisland. In het *café-hôtel garni* waren er vaste gedrags- en solidariteitsregels. Werklozen konden binnen hun gemeenschap blijven en hulp krijgen; wanneer arbeiders besloten terug te keren naar Algerije en hun job opgaven, kregen de werklozen binnen de eenheid voorrang om hen te vervangen. Er werden omhalingen gedaan om te betalen voor de repatriëring van overleden immigranten, en om hun familieleden te helpen. Solidariteit met landgenoten uit dezelfde familie of hetzelfde dorp was een plicht voor iedereen. Wie eraan verzaakte moest een boete betalen, of kreeg soms zelfs zwaardere straffen¹⁹.

Politieke mobilisatie en de opkomst van het antikolonialisme

Het is belangrijk op te merken dat het Algerijnse nationalisme in zijn moderne vorm ontstaan is en zich ontwikkeld heeft binnen de migrantengemeenschap, en dat het vorm kreeg onder invloed van de ervaring van deze gemeenschap in het Frankrijk van de jaren 1920 en 1930. Alhoewel Tunesische en Marokkaanse arbeiders, studenten en intellectuelen in Frankrijk een belangrijke rol speelden in de politiek van hun thuisland, ontstond de nationalistische mobilisatie daar toch in de koloniale gebieden, en werd ze gedomineerd door militanten uit de hoogopgeleide moslimelite. Het Algerijnse politieke landschap was ietwat verschillend. Tot in de tweede helft van de jaren 1930 waren de meest invloedrijke politieke bewegingen onder Algerijnse moslims hoofdzakelijk reformistisch ingesteld, en was hun voornaamste eis vooral gericht op de geleidelijke aanvaarding van Algerijnen als burgers van de Franse republiek. In Algerije waren er twee belangrijke

Leden van de *Étoile nord-africaine* ontmoeten elkaar in een café, regio Parijs, omstreeks 1936.

© Marcel Cerf, Photographie. Collection Marcel Cerf

organisaties die streefden naar het behartigen van de belangen van de Algerijnen op politiek, cultureel of religieus vlak: de *Fédération des élus musulmans* en de vereniging van moslimgeleerden (*Oulémas*). De eerste werd in 1927 opgericht door prominente leden van de in Frankrijk opgeleide elite van Algerijnse Moslims, de tweede werd op 5 mei 1931 boven de doopvont gehouden door Ahmed Ben Badis en andere moslimgeleerden. Beide vereniging- en ijverden vooral voor gelijke rechten van Algerijnen binnen de Franse natie. In tegenstelling tot wat het geval was in Tunesië en Marokko, ontwikkelde het Algerijnse nationalisme als georganiseerde politieke beweging zich voornamelijk onder migrantenarbeiders in Frankrijk. Het leven in relatief gesloten gemeenschappen en een migratieproces dat gebaseerd was op de occasionele terugkeer naar het thuisland, zorgden ervoor dat het verre vaderland de kern van de verbeeldingswereld van de migrant bleef. Het onderhouden van hechte banden onder Algerijnse koloniale arbeiders in Frankrijk schiep een soort natiegevoel dat een vruchtbare bodem vormde voor politieke mobilisatie en voor de 'verbeelding' van de Algerijnse natie. De

betrokkenheid van sommige Algerijnen in nationalistische politieke meetings had een directe impact op anderen, aangezien politieke ideeën gedeeld en besproken werden in Noord-Afrikaanse herbergen en cafés. Vermits vele Algerijnen analfabeet waren, werden nationalistische kranten voorgelezen in groepen, wat er vaak toe leidde dat informatie en politieke ideeën op grotere schaal verspreid werden, en zo aanleiding gaven tot politiek debat op *grass-root* niveau. Ondanks de bewaking en de politierepressie maakte de relatieve bewegingsvrijheid van Algerijnen in Frankrijk, althans in vergelijking met Algerije, hun betrokkenheid bij politieke activiteiten gemakkelijker. Wanneer de Franse autoriteiten politieke meetings verboden of de toegang ontzegden tot vergaderzalen, werden de talrijke Noord-Afrikaanse taxi-bestuurders in Parijs door de nationalisten gemobiliseerd om militanten naar andere vergaderplaatsen te vervoeren. Ondanks de segregatie, die ook tastbaar was op de werkvloer, leidde het dagelijkse contact met Franse arbeiders en met andere migrantenarbeiders tot een grotere betrokkenheid bij vakbondsactivisme, protestacties en stakingen in fabrieken en mijnen. Een aantal Algerijnse migrantenarbeiders gingen vanaf de vroege jaren 1920 militeren voor de Franse communistische partij. Algerijnen die voorlopig of definitief terugkeerden naar hun thuisstad of dorp van oorsprong namen de nieuw verworven politieke inzichten en vaardigheden met zich mee naar huis. Dit proces bevorderde het circuleren van politieke ideeën en nationalistische teksten aan beide kanten van de Middellandse Zee.

Het is cruciaal te weten dat de eerste Afrikaanse nationalistische beweging, de *Étoile nord-africaine* (ENA), opgericht werd binnen de Algerijnse migrantengemeenschap in Frankrijk zelf, in de lente van 1926, met de hulp van de Franse communistische partij (PCF). Deze nationalistische organisatie, al snel geleid door de charis-

matische Messali Hadj, eiste meer rechten voor de gekoloniseerden, het afschaffen van de *code de l'indigénat*, en de onafhankelijkheid voor Algerije, en meer in het algemeen Noord-Afrika. Zoals Martin Thomas aangeeft, gaat het hier om 'een volledig nieuwe lijn van Algerijns nationalisme'²⁰. Ondanks de repressie door politie en overheid, waarvan de militanten het slachtoffer werden, ontwikkelden de *Étoile nord-africaine* (1926-1937) en haar opvolger, de *Parti du Peuple Algérien* zich aan beide zijden van de Middellandse Zee tot de voornaamste Algerijnse antikoloniale beweging vanaf het midden van de jaren 1930. Deze nationalistische beweging, opgericht in de emigratie, bevorderde de opkomst van een nieuwe generatie nationalistische militanten in Algerije en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog, een generatie met vele activisten die graag bereid waren de wapens op te nemen en te vechten voor de onafhankelijkheid. In de vroege jaren 1950 scheurden een aantal van deze militanten zich af van de nationalistische beweging, die geleid werd door Messali Hadj, en in november 1954 stichtten ze het *Front de Libération Nationale* (FLN), de voornaamste nationalistische organisatie die streed voor onafhankelijkheid tijdens de Algerijnse oorlog (1954-1962).

Besluit

De politieke mobilisatie van Algerijnen aan beide zijden van de Middellandse Zee leidde na de Tweede Wereldoorlog tot een grondige herteekening van het politieke landschap in het koloniale Algerije. Ze droeg bij tot de opkomst van een naoorlogs nationalisme

Vervolg op p.10 →

(15) Octave Depont, *Les Berbères en France: l'hôpital franco-musulman de Paris et du département de la Seine*, Rijsel, Impr. de Duriez-Bataille, 1936, p. 37 (passage vertaald uit het Engels).

(16) Gilbert Meynier, *l'Algérie révélée. La guerre de 1914-1918 et le premier quart du XXe siècle*, Genève, Librairie Droz, 1981, p. 475-476.

(17) De SAINA bewakingseenheid van de politie werd in 1925 opgericht door de Parijse gemeenteraad en gepromoot door Pierre Godin, een voormalig koloniaal ambtenaar in Algerije, om de Noord-Afrikaanse immigranten in Frankrijk te bewaken, 'assisteren' en controleren.

(18) Kamal Bouguessa, "Mode de vie et reproduction", *Annuaire de l'Afrique du Nord*, deel XX, Parijs, CNRS, p. 51-69.

(19) Kamal Bouguessa, "Mode de vie et reproduction", op. cit., 51-69; Luc Muracciole, *L'émigration algérienne. Aspects économiques, sociaux et juridiques*, Algiers, Universiteit van Algiers – Rechtenfaculteit, 1950.

(20) Martin Thomas, "Colonial states as intelligence states: security policing and the limits of colonial rule in France's muslim territories, 1920-1940", *The Journal of Strategic Studies*, 28:6 (2005), 1033-1060

→ Vervolg van p.9

dat zou leiden tot de Algerijnse onafhankelijkheidsstrijd.

De acties van zogenaamde immigranten 'van de eerste generatie' tijdens de koloniale periode helpen ons de complexe geschiedenis te begrijpen die schuilgaat achter het politieke engagement van Noord-Afrikanen in Frankrijk gedurende de twintigste eeuw. Ze laten ons bovendien toe om de politieke tradities te ontwaren en de linken tussen eerdere vormen van mobilisatie en het activisme van recentere migrantengeneraties in het postkoloniale tijdperk. De *Mouvement des travailleurs arabes* (MTA), een politieke beweging die in de jaren 1970 actief was in de strijd voor immigrantenrechten en tegen racisme in

Frankrijk, is een uitstekend voorbeeld. Tot op zekere hoogte vond de MTA inspiratie in de strijd van Algerijnse migranten voor onafhankelijkheid en zocht ze daarin een legitimering voor haar acties. Deze link tussen het koloniale en het postkoloniale tijdperk is des te opvallender omdat ex-militanten van de MTA in de jaren 1980 nauw samenwerkten met de jongere generatie van Maghrebijnen die het opnamen tegen discriminatie en racisme, en opkwamen voor gelijke rechten in Frankrijk, onder andere met initiatieven zoals de *Marches pour l'égalité* in de jaren 1980. Dit stuk geschiedenis, geworteld in de *longue durée* en in een breder "herinneringskader", helpt ons de complexe processen achter het politieke engagement van Maghrebijnen in Frankrijk beter te begrijpen, en zo de

AGENDA

Naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van de Algerijnse oorlog organiseert de Cité nationale de l'histoire de l'immigration (F) een tentoonstelling over het dagelijkse leven van Algerijnse immigranten in Frankrijk in die periode/tijdens de oorlogsjaren. De tentoonstelling loopt tot 19 mei 2013 (Palais de la Porte Dorée).

— Voor meer info: www.histoire-immigration.fr

polemische en enge interpretatie van Maghrebijns politiek activisme als een relatief recent fenomeen, in vraag te stellen. ■

Rabah Aissaoui

Stanley Burton Centre for Holocaust and Genocide Studies, Senior Lecturer in Franse Studies, Universiteit van Leicester
Vertaling: Stijn Verleyen

De migratie-ervaring van Maghrebijnen in Frankrijk

1/ Het verband tussen Algerijnse migratie naar Frankrijk en politieke mobilisatie

DOELSTELLINGEN: Ontdekken in welke zin de ervaringswereld van migranten tijdens de koloniale periode getekend wordt door een nationale en antiekoloniale bewustwording. Deze toepassing richt zich in het bijzonder op enkele centrale aspecten van het verband tussen Algerijnse immigratie in Frankrijk, de vorming van een nationale identiteit, en de politieke mobilisatie.

TEKSTMATERIAAL: "Het proces van de Étoile nord-africaine" – verklaring van Messali Hadj, 15 januari 1936; *El Ouma* nummer 38, januari-februari 1936.

✓ De eerste activiteit handelt over Algerije tijdens de koloniale periode (1830-1962), en meer in het bijzonder over de *Étoile nord-africaine*, de eerste Algerijnse nationalistische organisatie, ontstaan onder Algerijnse immigranten in Frankrijk in 1926. Ondanks talrijke verboden van de Franse overheid blijft deze beweging onder verschillende vormen en namen bestaan, zoals *Parti du Peuple Algérien* (1937) en *Mouvement pour le Triomphe des Libertés Démocratiques* (1946); uit deze laatste zal

in 1954 na interne meningsverschillen het *Front de Libération Nationale* (FLN) ontstaan, de partij die tussen 1954 en 1962 zal strijden voor Algerijnse onafhankelijkheid.

✓ De korte tekst die hier wordt aangereikt is een verklaring die Messali Hadj, de leider van de ENA, in 1936 aflegt terwijl hij in ballingschap is in Genève om een arrestatie in Frankrijk te vermijden, waar hij omwille van zijn nationalistische activiteiten vervolgd wordt. Deze tekst wordt oorspronkelijk gepubliceerd in *El Ouma* ("De

gemeenschap"), het tijdschrift van de ENA dat door Algerijnse nationalistes in Parijs gepubliceerd wordt tijdens de jaren 1930. De tekst is een aanklacht tegen de Franse kolonisatie in Algerije en rechtvaardigt de nationalistische strijd van de partij.

Vervolg op p.12 →

DOCUMENT

HET PROCES VAN DE ÉTOILE NORD-AFRICAINE

Verklaring van Messali Hadj – 15 januari 1936

Meneer de voorzitter, de *Étoile nord-africaine* is geen paramilitaire organisatie, bestuurd door een kolonel, die zou gehoorzamen aan een militair bevel of een slaaf zou zijn van financiële vennootschappen of wapenhandelaren.

Vanaf haar stichting in 1926 tot op vandaag, heeft onze organisatie nooit onlusten, doden of gewonden veroorzaakt – niet door haar propaganda en evenmin door haar talrijke vergaderingen. En dat ondanks de talrijke provocaties, zoals het verbieden van onze feesten en vergaderingen, net voor die van start gingen.

De *Étoile nord-africaine* verenigt Noord-Afrikaanse moslims om te strijden voor persvrijheid, vrijheid van vereniging en vergadering en voor de volledige onafhankelijkheid van Noord-Afrika, *de facto* zowel als *de iure*. Ze bedreigt geenszins de integriteit van het Franse nationale territorium, noch de republikeinse bestuursvorm.

Marokko en Tunesië zijn geen Franse territoria, hun volledige soevereiniteit is in verdragen vastgelegd. In een clause van het Verdrag van Bardo werd gesteld dat de Fransen zich zouden terugtrekken zodra de orde hersteld was, en hetzelfde zou in Marokko gebeuren; de Franse aanwezigheid in deze landen zou enkel mogen dienen om deze staten te helpen bij het verwerven van hun volledige onafhankelijkheid.

Bijgevolg kan de *Étoile nord-africaine*, waarvan ik de eer heb de voorzitter te zijn, op basis van deze nieuwe wetten en decreten niet voor het gerecht gedaagd worden met betrekking tot Marokko en Tunesië.

Wat Algerije betreft, sta me toe te zeggen, meneer de voorzitter, dat dit geen Frans gebied is, en dit om verschillende redenen. Juridisch gezien wordt het territorium van Frankrijk in het zuiden van nature begrensd door de Middellandse zee. Aan de overkant van de Middellandse zee ligt Algerije, dat de Algerijnen toebehoort en Algerijns grondgebied is. Algerije ligt wel degelijk in Noord-Afrika, en Frankrijk in Europa.

Algerije heeft een eigen historisch en politiek verleden, het heeft dichters,

historici en geografen voortgebracht, dat weten de Algerijnen zeer goed, en allemaal werken we samen om aan ons land zijn ware gedaante te geven, en om dit volk uit de ellende en het obscurantisme te halen waaronder het gebukt gaat na honderd jaar kolonisatie. De rechtspraak van om het even welk land kan deze beschouwingen niet naast zich neerleggen.

Algerije werd weliswaar militair veroverd, maar ons hart is altijd volledig Algerijns gebleven, en we streven met zijn allen naar emancipatie en volledige onafhankelijkheid.

Ook is het zo dat wij, Noord-Afrikanen, in naam van de principes van Wilson, die zoveel hoop gegeven hebben aan onderdrukte volkeren, en die het zelfbeschikkingsrecht van alle volkeren erkennen, het recht hebben om openlijk het hoogste streven uit te spreken van 6 miljoen mensen – des te meer daar wij op de slagvelden van 1914-1918 meer dan 200.000 doden te betreuen hadden; dit streven vertaalt zich voor ons in de bevrijding van onze natie.

Men kan een volk niet voor onbepaalde tijd aan het hatelijke regime onderwerpen waaraan wij op dit moment onderworpen zijn. We worden behandeld als vreemden in ons eigen land. De *Code de l'Indigénat* plaatst ons op hetzelfde niveau als slaven. Van die beschaving, in de naam waarvan men ons land veroverd heeft, kennen wij enkel de belastingontvanger, de politieagent en de gevangenis. Er zijn op dit moment in Algerije een miljoen kinderen die geen plaats in een school vinden. De onwetendheid en het fanatisme worden gevoed door de dienaren van de kolonisatie, en dompelen ons land onder in een lange duisternis. Mannen die protesteren tegen het regime worden gedeporteerd en de onteigening van onze goede gronden ten voordele van de kolonisten zijn schering en inslag in Algerije. Ik durf met stellige zekerheid zeggen, meneer de voorzitter, dat er in Noord-Afrika geen sprake is van menselijkheid voor 18 miljoen Arabieren.

Er zijn trouwens ook Fransen die noch Algerijnse nationalistes, noch communisten zijn, en die wat wij meemaken hebben beschreven en aan de kaak stellen; om

slechts Louis Rabaud te citeren, de eminente journalist van de *Petit Parisien*, die zelfs nog voorstander beweert te zijn van de kolonisatie: hij heeft een boek geschreven over Noord-Afrika, waarin hij dit beangstigende probleem erkent en veroordeelt.

Meneer de voorzitter, kan een land dat zich in de situatie bevindt die ik net heb beschreven, nog Frans nationaal grondgebied genoemd worden? Een land waar 800.000 kolonisten 67% van de plaatselijke rijkdommen bezitten, terwijl 6 miljoen mensen het met 33% ervan moeten stellen? Is dat dan de rechtvaardigheid van de Franse beschaving?

De *Étoile nord-africaine*, die net tegen machtsmisbruik strijdt, en protesteert tegen geweld en rassenhaat, wordt vandaag met ontbinding bedreigd, op basis van wetten die speciaal daarvoor gemaakt zijn, zoals men dat ook voor andere organisaties gedaan heeft. De Noord-Afrikaanse moslims protesteren met klem tegen dergelijke vervolging; want vandaag zijn niet alleen de ogen van heel Noord-Afrika op ons gericht, maar is het vooral de hele islamitische wereld die de vervolgingen aanschouwt en vol ongeduld het einde ervan afwacht. Vierhonderd miljoen moslims, die verspreid zijn over de hele wereld en intens handel drijven met Frankrijk, zijn verontwaardigd over de vervolging die ons treft.

Meneer de voorzitter, ik heb hier zonet open en eerlijk tot u gesproken over een probleem dat men liever ontkent, en ik hou eraan u te laten weten dat mijn landgenoten en ikzelf vastberaden zijn om te strijden voor ons voortbestaan, onze vrijheid, en de bevrijding van onze natie.

En we weten zeker dat we, door zo te handelen, op geen enkele manier de integriteit van het Franse nationale territorium in het gedrang brengen...

In: *El Ouma*, n° 38 (januari-februari 1936)

Vertaling: Stijn Verleyen

→ Vervolg van p.10

Vragen

Vraag 1: Welke argumenten reikt Messali Hadj aan om zijn gevecht tegen de Franse kolonisatie te rechtvaardigen?

Vraag 2: Hoe worden de doelstellingen van de *Étoile nord-africaine* voorgesteld? En welke thema's worden aangehaald om het bestaan van de Algerijnse natie te rechtvaardigen?

Vraag 3: Terwijl het Franse politieke discours de koloniale missie voorstelt in een perspectief van assimilatie met de Franse natie, en Algerije als een integraal deel van het Franse territorium beschouwt, weerleggen Messali Hadj en de ENA deze argumenten. Hoe wordt dit discours opgebouwd?

Aanzet tot antwoord

✓ Het interbellum in Frankrijk wordt gekenmerkt door de opkomst van het moderne Algerijnse nationalisme en van het antikolonialisme binnen de gemeenschap van Algerijnse immigranten. De *Étoile nord-africaine*, gesticht in Parijs in de zomer van 1926 met de hulp en de ondersteuning van de Franse communistische partij, was een politieke beweging die voornamelijk samengesteld was uit Noord-Afrikaanse immigranten (in het bijzonder Algerijnen), en die steun genoot in bepaalde Tunesische en Marokkaanse studentenkringen, en bij een aantal linkse intellectuelen. De eisen betroffen onder andere het verwerven van gelijke rechten, de afschaffing van de *Code de l'indigénat* (gebaseerd op de discriminatie van moslimburgers in Algerije) en de onafhankelijkheid van Noord-Afrika. In het begin van de jaren 1930 had de invloed van de ENA zich uitgebreid tot de voornaamste Franse industriezones waar Noord-Afrikaanse arbeiders tewerkgesteld waren. In Algerije werden clandestiene cel-

len opgericht, die de grondslag vormden van secties die steeds meer militanten aantrokken.

✓ De *Étoile* legde zijn statuten voor op 28 mei 1933 tijdens een algemene vergadering in Parijs. Daarin stond dat het 'fundamentele doel' van de organisatie de strijd voor de totale onafhankelijkheid van zowel Algerije, Tunesië als Marokko was, en tevens de eenheid van Noord-Afrika. Het politieke programma was opgesplitst in twee delen. Het eerste deel omvatte elf eisen: de afschaffing van de *Code de l'indigénat* en het invoeren van onmiddellijke hervormingen om volledige gelijkheid te verzekeren op sociaal, politiek, economisch, religieus en educatief vlak. Het tweede deel bevatte de meer verregaande eisen van de *Étoile*: onafhankelijkheid van Algerije; terugtrekking van de bezettingsmacht; oprichting van een nationaal leger en van een nationale revolutionaire regering; een parlement verkozen op basis van algemeen stemrecht; veralgemening van het nationale stemrecht en verkiesbaarheid van alle Algerijnen voor alle parlementen; Arabisch als nationale taal; nationalisatie van alle banken, mijnen, spoorwegen, havens en openbare diensten die onder controle van de 'veroveraar' stonden; inbeslagname van de grote domeinen geëxploiteerd door kolonisten, hun 'feodale bondgenoten' en de financiële vennootschappen; herverdeling van de inbeslaggenomen gronden onder de fellahs, maar met respect voor kleine en middelgrote eigendommen; erkenning van syndicale rechten door de Algerijnse staat en uitwerken van een sociale wetgeving; onmiddellijke financiële steun aan de Algerijnse landbouwers; organiseren van de irrigatie en verbeteren van het wegennet. De *Étoile* ontpopte zich al snel tot de belangrijkste antikoloniale en nationalistische Algerijnse beweging van haar tijd.

✓ De Algerijnse identiteit wordt in de tekst op basis van verschillende parameters onderbouwd: territorialiteit (rechtvaardiging van de geografische scheiding tussen

Algerije/Noord-Afrika en het Franse moederland), geschiedenis en verleden (hervinden van een roemrijk verleden en van de waardigheid die men tijdens de kolonisatie verloren had), religie (de islam als vector van identiteit), etniciteit (let hier op de verwijzing naar de Algerijnen als '18 miljoen Arabieren', een uitspraak die de diversiteit van de Algerijnse bevolking allesbehalve recht aandoet en meer bepaald voorbijgaat aan de aanwezigheid van een aanzienlijke bevolkingsgroep van Berbers in Algerije); de koloniale situatie die ontvoogding noodzakelijk maakt (uitbuiting van de Algerijnse bevolking en het Algerijnse land door een minderheid van kolonisten); de strijd tegen het racisme en het geweld dat het kolonialisme met zich meebracht; de principes van Woodrow Wilson omtrent het zelfbeschikkingsrecht van volkeren, die kort na de Eerste Wereldoorlog werden ontwikkeld; het bloedoffer (opoffering van jonge Algerijnse soldaten voor Frankrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog).

✓ Men kan met betrekking tot dit laatste punt opmerken hoe belangrijk het bloedoffer is als argument om de inbedding in de Franse natie te onderstrepen: het thema wordt hier niet aangewend om een plaats binnen de Franse natie te vinden, maar integendeel om het recht op ontvoogding op te eisen; merk ook op dat het politieke programma van de ENA, zelfs wanneer het over de onafhankelijkheid gaat, nooit voor het conflict kiest, maar eerder opteert voor een entente met Frankrijk, en dat het de universalistische waarden van dat land onderschrijft.

2/ Doelstellingen: de beleving van het Maghrebijnse migratieproces in Frankrijk analyseren op basis van het getuigenis van Khémaïs, een Tunesische immigrant

✓ Deze toepassing baseert zich op twee uittreksels uit *Mémoires d'immigrés*, de documentaire van Yamina Benguigui over de ervaring van Noord-Afrikaanse immigranten in Frankrijk, en *Ze heten allemaal Mohammed*, een stripverhaal van Jérôme Ruillier dat gebaseerd is op het

boek van Benguigui. Hoewel het werk van Benguigui focust op een recentere periode, weerspiegelt de leefwereld van immigranten die wordt opgeroepen in grote mate de ervaring van Maghrebijnse immigranten in Frankrijk tijdens de koloniale en postkoloniale periode. De twee activiteiten (zowel

die op basis van de documentaire als die op basis van het stripverhaal) gaan over het getuigenis van Khémaïs, een Franse immigrant van Tunesische origine.

Analyse van de documentaire (7'35 tot 13'31)

TEKSTEN/MATERIAAL: Documentaire: Yamina Benguigui, 1997, *Mémoires d'immigrés. Les pères, les mères, les enfants, trois documentaires de Yamina Benguigui*, MK2 doc (DVD). Zie ook het boek gebaseerd op de documentaire: Yamina Benguigui, *Mémoires d'immigrés*, Paris, Albin Michel, 1997.

Vragen

Vraag 1: Wie is hier aan het woord?

Vraag 2: Waardoor wordt de migratie-ervaring van de geïnterviewde gekenmerkt?

Vraag 3: Hoe kan men de emoties die deze persoon ervaart verklaren?

Aanzet tot antwoord

✓ Khémaïs Dabous verlaat zijn geboorteland Tunesië op erg jonge leeftijd, en emigreert naar Frankrijk om er te gaan werken. Hij drukt zowel de hoop als de verscheurdheid uit die gepaard gaan met zijn ervaring als migrant. Deze gevoelens worden beschreven aan het begin van het interview, door de vermelding van het voedsel dat hem bij zijn vertrek uit Tunesië gegeven wordt (bemerkt het symbolisch

belang van het aanbieden van voedsel aan de persoon die vertrekt, om hem te herinneren aan zijn familie en zijn land van herkomst). Bij aankomst in Marseille gooit hij dit voedsel, dat symbool staat voor zijn vroeger leven, in zee om zijn nieuwe leven in Frankrijk grondiger aan te vatten – hij is immers overtuigd dat hij nooit naar Tunesië zal terugkeren. Dat gevoel verdwijnt echter snel wanneer hij geconfronteerd wordt met het leven van een Maghrebijnse immigrant in Frankrijk. Dit leven wordt gekenmerkt door een tegenstelling: enerzijds is er isolement en eenzaamheid, racisme, discriminatie en heimwee naar het thuisland, anderzijds ook een gevoel van hoop en een sterke wil om te slagen op sociaal, professioneel en persoonlijk vlak.

✓ Hij ondervindt moeilijkheden om zich aan te passen aan zijn nieuwe omgeving, aan de eenzaamheid en aan het racisme. Wat het werk betreft laat hij

uitschijnen dat hij omwille van zijn herkomst genoodzaakt zal zijn om aan de band te werken in de Renault-fabriek van l'Île Seguin (Parijs) en dat zijn werkgevers geen enkele interesse zullen betonen voor zijn menselijke kwaliteiten. Het zal hem heel veel jaren van doorzettingsvermogen en overwerk (avondlessen) kosten om zijn talent te bewijzen, en ook om uiteindelijk, zoals hij het zegt, "verliefd te worden op Renault", dat hem de kans zal geven om op professioneel vlak door te groeien. Tegelijkertijd beschrijft hij hoe hij geleidelijk aan een affectieve band met Frankrijk krijgt, via zijn liefde voor de Franse literatuur, die voornamelijk ter sprake komt door het vermelden van Pierre Loti en diens liefde voor een Turkse vrouw. Geconfronteerd met de blik van de ander wordt hij niettemin tegen wil en dank voortdurend teruggeworpen op zijn herkomst, zijn anders-zijn, zijn hoedanigheid van Maghrebijnse immigrant.

Analyse van het stripverhaal

STRIPVERHAAL: Jérôme Ruillier, *Ze heten allemaal Mohammed*, uit het Frans vertaald door Ernst van den Hemel, Amsterdam, De Bezige Bij/Oog & Blik, 2012.

Vragen

Vraag 1: Bekijk aandachtig Khémaïs en de andere personages in de verschillende stripkaders op pagina 25. Welke verande-

ringen stel je vast in de manier waarop ze voorgesteld worden?

Vervolg op p.14 →

DOCUMENT

JÉRÔME RUILIER, ZE HETEN ALLEMAAL MOHAMMED (P. 27)

Ik keek naar de mensen, ik hield mijn tas vast alsof het een reddingsboei was.

Het leek of ik onzichtbaar was, alsof ik niet bestond, men liep tegen me op, zonder me te zien of te groeten.

En de regel van Victor Hugo spookte door mijn hoofd:

"Verdwijnt in de afgrond, verdwijnt in de nacht".

Koud aangekomen in Frankrijk bemerkte ik al snel de onverschilligheid, en ik dacht: dit gaat moeilijk worden.

...Heel moeilijk

Uit: Jérôme Ruillier, Ze heten allemaal Mohammed, gebaseerd op Mémoires d'Immigrés, (l'héritage maghrébin van Yamina Benguigui, © 1997, Éditions Albin Michel, Parijs © 2011, Éditions Sarbacane, Parijs © 2012, Uitgeverij Oog & Blik.

→ Vervolg van p.13

Vraag 2: Op welke manier beschrijven de tekstuele en visuele eigenschappen van het stripverhaal de beleving van Khémaïs?

AANZET TOT ANTWOORD

✓ In het eerste kadertje is de blik van Khémaïs naar achteren gericht terwijl hij vooruitgaat, en hij houdt zijn valies met zijn luttele bezittingen stevig vast. De blik naar achteren en de valies staan voor de banden met zijn geboorteland, terwijl hij symbolisch zijn onzekere toekomst tegemoet gaat. Het beeld roept gevoelens van verbondenheid met en onmiddellijke heimwee naar Tunesië op, de onzekerheid van het migratieproces, twijfel, angst en ongerustheid over de toekomst. Khémaïs kijkt naar de reizigers die hem omringen, op zoek naar een gevoel van troost.

✓ Het tweede kadertje van de eerste strook staat voor een overgangsfase in zijn bewustwordingsproces. Hier kijkt Khémaïs voor zich uit, hij houdt nu zijn valies met beide handen vast, en hij beseft dat zijn oversteek van de Middellandse Zee en zijn aankomst in Frankrijk een belangrijke stap zijn in zijn ervaring: een onvermijdelijke overgang tussen twee werelden, twee levens. Zijn gelaatsuitdrukking verandert, wat aangeeft dat hij zich bewust wordt van de situatie, die gekenmerkt wordt door een gevoel van isolement en de leegte waarmee de ballingschap gepaard gaat. De hem omringende voorbijgangers, doorschijnend getekend, kijken vastberaden voor zich uit maar merken hem niet op. Zij blijven wandelen en zijn gefocust op hun eigen zaken, terwijl Khémaïs halt gehouden heeft. Hij heeft het gevoel dat hij niets dan onverschilligheid oproept.

✓ De beelden van de twee hokjes in de eerste strook tonen, ook door hun opeenvolging, hoe Khémaïs aanschuift om Frankrijk binnen te komen. In het eerste hokje zijn er maar twee omstaanders

NUTTIGE REFERENTIES

- _ Tahar Benjelloun, *La plus haute des solitudes*, Parijs, Seuil, 1977.
- _ Albano Cordeiro, *Pourquoi l'immigration en France ?* Parijs, OMMC, 1981.
- _ Mahfoud Kaddache, *Histoire du nationalisme algérien*, delen 1 et 2, Algiers, SNED, 1981.
- _ Ralph Schor, *Histoire de l'immigration en France*, Parijs, Armand Colin, 1996.
- _ Benjamin Stora, *Ils venaient d'Algérie. L'immigration algérienne en France (1912-1992)*, Parijs, Fayard, 1996.

te zien, in het volgende al drie. Het derde kadertje neemt dan weer de volledige breedte van het blad in beslag en toont een grote menigte waarin Khémaïs lijkt te verdrinken.

✓ De verandering in kleur versterkt deze evolutie nog : terwijl Khémaïs in de eerste strook in het zwart wordt voorgesteld en omringd is door een beperkt aantal omstanders met geïndividualiseerde trekken, die transparant zijn getekend, wordt hij in het brede kadertje van de tweede strook getekend midden een anonieme en donkere massa, ontdaan van gelaats-trekken; zelf is hij het enige personage dat transparant wordt weergegeven: dit geeft uitdrukking aan zijn isolement en geeft ook zijn verlies aan consistentie weer. Het toont ook het standpunt van de omstaanders die door hem heen kijken zonder hem te zien. Khémaïs wendt zich in dit kadertje tot de lezer, en smeekt deze als het ware om zijn individualiteit te erkennen.

✓ De tweede strook roept uiteindelijk een gevoel van angst, isolement en verwarring op, een emotie die gepaard gaat met gevoelens van vergetelheid en kilte, niet alleen van het klimaat maar ook van de maatschappij waarin Khémaïs terecht is gekomen. Zijn geboorteland wordt niet meer vermeld. Hij neemt zijn toevlucht tot de Franse cultuur en haalt een zin van

Victor Hugo aan om uitdrukking te geven aan zijn ontreding en aan het verval in onverschilligheid waarmee de ballingschap samengaat. Dit element illustreert ook zijn complexe en hybride identiteit: hij is zowel een Tunesiër die geworteld is in de cultuur van zijn geboorteland als een geletterde die verliefd is op de Franse cultuur. Het betekent tevens een verwerping, of in zekere zin zelfs een omkering, van het naïeve beeld van de Maghrebijnse immigrant van de tweede generatie in Frankrijk, die vaak wordt afgeschilderd als zwijgzzaam, afstandelijk en laag opgeleid. Khémaïs wordt hier in hoge mate geïndividualiseerd. Zijn gedachten vormen het centrum van de vertelling, terwijl de voorbijgangers, en op die manier de gehele Franse samenleving, getekend worden door afstandelijkheid, anonimiteit en onverschilligheid.

✓ De laatste strook van de pagina bestaat opnieuw uit één brede tekening. Khémaïs staat alleen afgebeeld midden in een groot wit vak, enkel vergezeld van zijn valies waarvan men het handvat ziet dat hij nog steeds stevig met twee handen vasthoudt. Dit laatste beeld beklemtoont zo de eenzaamheid van het personage en ook de onverschilligheid waartegen hij moet opboksen. De onverschilligheid en de ontkenning van de individualiteit van de migrant staan ook centraal in de titel van het stripverhaal, "Ze heten allemaal Mohamed". Immers, zoals Khémaïs een paar pagina's eerder uitlegt: "Ik ben begonnen bij Renault als ongeschoolde arbeider, zoals iedereen, zoals alle Mohammeds" (p. 19); en "Mijn naam is Khémaïs. Khémaïs of Mohammed, ha! Dat is toch allemaal hetzelfde!" (p. 20). Zoals zijn verdere getuigenis onderstreept, gaat deze ontkenning van de individualiteit van immigranten gepaard met sociale discriminatie, aangezien Maghrebijnse arbeiders bijna altijd jobs helemaal onderaan de ladder toegewezen krijgen, met extreem lage promotiekansen. ■

HET EINDE VAN EEN TABOE?

De verkrachting van Duitse vrouwen op het einde van de Tweede Wereldoorlog

— **Hélène Camarade analyseert de mate waarin verkrachtingen van Duitse vrouwen in 1944-1945 een sociaal taboe vormen en onderzoekt hoe die problematiek in de literatuur wordt verbeeld.**

Tussen april en juni 1945 hield een Berlijnse journaliste een dagboek bij, waarin ze vertelt over de verkrachtingen waaraan Russische soldaten in Berlijn zich schuldig maakten en aangeeft welke strategieën vrouwen ontwikkelden om hieraan te ontsnappen. Een anonieme uitgave van deze tekst verscheen in 1959 onder de titel *Een vrouw in Berlijn*. Aanvankelijk veroorzaakte de publicatie een schandaal, maar de heruitgave in 2003 werd een bestseller¹. De reden voor dit succes zou kunnen liggen bij het doorbreken van het taboe dat in Duitsland gold ten aanzien van de verkrachtingen die plaatsgrepen tijdens het laatste oorlogsjaar. Een taboe geldt als een conventie die door een grote groep mensen wordt gerespecteerd en die bepaalde gedragingen of uitspraken niet toestaat. In die zin zou er over de verkrachtingen niet worden gesproken. Nochtans zijn historici – zoals bijvoorbeeld Ute Frevert – sceptisch over het bestaan van werkelijke hiaten in het geheugen met betrekking tot dit onderwerp; ze weigeren ook om het lijden van de verkrachte vrouwen als een ‘taboe’ te zien en zoeken een andere verklaring voor het stilhouden van de gebeurtenissen². In dit artikel gaan we na of er al dan niet sprake was van een taboe in de Duitse Democratische Republiek (DDR), in de Bondsrepubliek Duitsland (BRD) vóór 1990 en in het

Duitsland van vandaag, om vervolgens te bestuderen of het taboe eventueel wordt doorbroken in de literatuur.

Het doorbreken van een politiek taboe in de DDR in de jaren 1970

Verkrachtingen zijn een integraal deel van de collectieve ervaring van de Duitse burgerbevolking in de periode 1944-1945. Door het gebrek aan historisch onderzoek zijn de cijfers over het aantal verkrachte vrouwen onnauwkeurig. Ze schommelen tussen enkele honderdduizenden en twee miljoen. De Duitse overheid handelt de kwestie aanvankelijk op een erg pragmatische wijze af: artikel 218 van het strafrecht, dat abortus als misdrijf omschrijft, wordt tijdelijk opgeschort. Vrij snel verdwijnt de verkrachtingsproblematiek echter naar de achtergrond, en dat om verschillende redenen. Zo is er de terugkeer van de Duitse

soldaten, die vaak geen begrip tonen voor de situatie. Journaliste Evelyn Finger spreekt in dit verband zelfs van een ‘zwijgpact’ bij Duitse koppels³. Vrouwen stellen hun mannen geen vragen over de gewelddaden die ze begingen tijdens de oorlog; de mannen hebben het op hun beurt niet over de verkrachtingen. Het taboe krijgt op die manier meteen een familiale dimensie.

Een andere doorslaggevende factor voor het stilzwijgen is van politieke aard. Men moet zich immers neerleggen bij de versie van de feiten zoals die door de Geallieerden, op dat moment de bezettersmacht, wordt verkondigd. Aangezien Stalin zijn troepen per decreet had verboden gewelddaden te plegen, kunnen de Sovjets de verkrachtingen niet erkennen zonder toe te geven dat de soldaten ongehoorzaam zijn geweest. Voor de sovjetbezetters hebben de verkrachtingen daarom officieel nooit plaatsgevonden. Ook over de verkrachtingen door Fransen, Britten en Amerikanen, die weliswaar minder talrijk waren, wordt met geen woord gerept.

Naarmate de politieke verdeeldheid toeneemt, ontstaan twee verschillende herinneringsparadigma's. In de DDR houden de Sovjets en de SED (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*, de Oost-Duitse communistische partij) vast aan de mythe van een bevrijdend en welwillend Rood Leger. Het is uit den boze om de onberispelijke reputatie van de ‘Russische grote broer’ te schaden, en bijgevolg mag de verkrachtingsepisode niet ter sprake worden gebracht. Günther de Bruyn noemt dit terugblikkend een ‘zwijgcode’ die geleidelijk als norm gaat gelden. Het gaat hier duidelijk om een taboe dat om politieke redenen is geconstrueerd. In

de jaren 1970 verschijnen echter twee werken die dit spreekverbod schenden.

In *Kindheitsmuster*, verschenen in 1976, vertelt Christa Wolf hoe de jonge Nelly haar vooroordelen tegenover de Sovjets van zich afwerpt en in 1945 met hen gaat samenwerken⁴. Het is via de beschrijving van Nelly's aanvankelijke vooroordelen dat de auteur op dit onderwerp ingaat of ter sprake brengt. Ze vermeldt de geruchten die circuleren over de verkrachtingen, nog voor de troepen aankomen, en de angst die ze oproepen. “Zou de gruwel die doorklinkt uit het onheilspellende en mysterieuze woord ‘verkrachting’ volstaan om Nelly's angstgevoel aan te wakkeren? De Russen verkrachten alle Duitse vrouwen: niemand die dat in twijfel trekt.”⁵ In één passage lezen we hoe de Duitse vrouwen een gynaecologisch onderzoek moeten ondergaan om geslachtsziekten op te sporen, zonder dat de eigenlijke reden hiervoor wordt aangegeven in het boek. De vrouwen worden beschimpt door de Sovjetdokter, die hen ‘zwijnen’ (*Schweine*) noemt. Wolf zet ons opzettelijk op het verkeerde spoor: ze stelt de verkrachtingen voor alsof ze niet echt hebben plaatsgevonden, alsof het slechts geruchten zijn, maar doorbreekt zo wel het taboe. Dankzij deze strategie hoeft de auteur niet in te gaan tegen het officiële SED-discours, maar geeft ze haar publiek toch de mogelijkheid om tussen de regels te lezen wat er werkelijk is gebeurd. Het gebruik van zo'n dubbele bodem is kenmerkend voor literatuur uit de voormalige DDR.

De strategie van Werner Heiduczek in *Tod am Meer* (1977) is een heel stuk directer. De roman is in vele opzichten ‘politiek incorrect’ en leidt zelfs tot de tussenkoms van de Sovjetambassadeur in Oost-Berlijn, Piotr Abrassimov, die een aantal herzieningen eist met het oog op de heruitgave. De auteur doorbreekt openlijk het taboe rond de verkrachtingen: “De volgende nacht werd Ellen een tweede keer verkracht. Enkele Sovjetsoldaten hielden

ons gevangen aan de oever van de Elbe. [...] De volgende nacht kwamen ze Ellen en twee andere vrouwen halen. Ze zouden een verhoor ondergaan, zo werd gezegd.”⁶

Deze passage wordt echter in perspectief geplaatst omdat ze wordt voorafgegaan én gevolgd door de beschrijving van twee andere verkrachtingen, die door de verteller Jablonski zelf worden gepleegd. Het gaat met name om de eerste verkrachting van de jonge Ellen, die in sobere bewoordingen wordt weergegeven, en om de latere groepsverkrachting van een vrouwelijke tramconducteur, waarover Jablonski gedetailleerder verslag uitbrengt. In de laatste scène kan de auteur de gebeurtenis in detail weergeven zonder daarbij rechtstreeks de Sovjetsoldaten te beschuldigen. Heiduczek gaat duidelijk verder dan Christa Wolf in het doorbreken van het politieke taboe: een welbepaald personage in de roman wordt daadwerkelijk verkracht en ook de impact op de slachtoffers wordt beschreven – Ellen en de andere vrouwen “gaan door de wereld [...] als slecht afgestelde marionetten” en de trambegeleidster “is al gauw niet meer dan een lijf zonder ziel”⁷.

De twee boeken verschijnen na de erkenning van de DDR door de internationale gemeenschap, in wat men de tweede, ogenschijnlijk tolerantere fase van haar bestaan kan noemen. We vinden echter ook al allusies op deze problematiek in de film *Ich war neunzehn* van Konrad Wolf uit 1968. Ook al vormen verkrachtingen door Sovjets een taboe in de DDR, vanaf de tweede helft van de jaren 1970 wordt dit taboe dus zowel impliciet als expliciet omzeild.

De getuigenissen in de Bondsrepubliek: een onzegbare of onhoorbare problematiek?

In de Bondsrepubliek Duitsland kent het taboe rond de verkrachtingen een afwijkende geschiedenis. Ook de narra-

tieve strategieën die worden gebruikt om het onderwerp te omzeilen, zijn verschillend. Historicus Norman M. Naimark, een van de weinige onderzoekers die zich over de zaak hebben gebogen, vindt de term ‘taboe’ in deze context niet geschikt, omdat het probleem eerder voortvloeit uit een gebrek aan interesse binnen de maatschappij. Een kort onderzoek leert ons dat de verkrachtingen wel degelijk op geregelde tijdstippen openlijk worden benoemd.

Tussen 1945 en 1959 wordt er kennelijk niet over de verkrachtingen gesproken. Men mag dit allicht beschouwen als een latentieperiode, die in de lijn ligt van de amnesiefase zoals Henry Rousso die onderscheidt in zijn periodisering van het herinneringswerk rond de Tweede Wereldoorlog in Europa. Vanaf 1959 komen de verkrachtingen geleidelijk ter sprake in de literatuur, bijvoorbeeld in *Die Blechtrommel* (*De blikken trom*) van Günter Grass, later in *Der Nazi und der Friseur* (*De nazi en de kapper*) van Edgar Hilsenrath (1968), en ook in getuigenissen, zoals *Een vrouw in Berlijn*. Vanaf de jaren 1960 worden regelmatig dagboeken uitgegeven die gewag maken van de verkrachtingen, zoals het *Ostpreussisches Tagebuch* van dokter Hans von Lehndorff in Königsberg (1961), *Tagebuch aus Pommern* van de aristocrate Käthe von Normann in Pommeren (1962) en later die van twee vrouwelijke journalisten uit Berlijn, *Schauplatz Berlin* van Ruth-Andreas Friedrich (1984) en *Berliner Aufzeichnungen* van Ursula von Kardorff (1994). Tijdens zijn toespraak van 8 mei 1985 brengt bondspresident Richard von Weizsäcker een eerbetoen aan alle slachtoffers van

Vervolg op p.18 →

(1) Anoniem, *Eine Frau in Berlin. Tagebuch-Aufzeichnungen vom 20. April bis 22. Juni 1945*, Frankfurt/Main, Eichborn, 2003; Anoniem, *Een vrouw in Berlijn. Dagboek aantekeningen van april tot juni 1945*, vertaald door F. Slofstra, Amsterdam, Cossee, 2006.

(2) Ute Frevert, “Geschichtsvergessenheit und Geschichtsversessenheit revisited. Der jüngste Erinnerungsboom in der Kritik”, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, nummer 40-41, 2003, p. 10.

(3) Evelyn Finger, “Flieh, wenn du kannst!”, *Die Zeit*, nummer 44, 23 oktober 2008.

(4) Christa Wolf, *Kindheitsmuster*, Darmstadt, Luchterhand Verlag, 1979 (1977).

(5) Idem, p. 489.

(6) Werner Heiduczek, *Tod am Meer*, Berlin, Aufbau tb, 1999 (1977), p. 78. Onze vertaling.

(7) Norman M. Naimark, “Jeder Soldat ein Richter des Volkes”, *Die Zeit*, nummer 44, 23 oktober 2008.

→ Vervolg van p.17

het nationaalsocialisme en herdenkt hij ook het “lijden dat door de verkrachtingen werd veroorzaakt”. De gebeurtenissen worden ook gedocumenteerd door middel van interviews met verkrachte vrouwen, onder meer door Alexander von Plato (in 1985) en Ingeborg Jacobs (in 1992). In de filmwereld duikt de problematiek op vanaf eind jaren 1970 in *De blikken trommel* (Volker Schlöndorff, 1979) en in *Deutschland, bleiche Mutter* [Duitsland, bleke moeder] (Helma Sanders-Brahms, 1980). De eerste documentaire die volledig aan het thema is gewijd, wordt in 1992 door de feministe Helke Sander gedraaid: *Befreier und Befreite. Krieg, Vergewaltigungen und Kinder* [Bevrijders en bevrijden. Oorlog, verkrachtingen en kinderen]. Het is dus niet zo dat het taboe rond de verkrachtingen pas in het voorbije decennium werd doorbroken. Toch heeft de val van het Oostblok onmiskenbaar bijgedragen tot een verdere openheid en meer bepaald tot de opheffing van het politieke taboe dat op de Oost-Duitse bevolking rustte.

Ook na het doorbreken van het taboe ziet men dat de representatie van deze episode een aantal talige conventies volgt en dat bepaalde vertelvormen worden gehanteerd. Dit merken we vooral in mondelinge getuigenissen en dagboeken, maar ook in romans. Er bestaat dus geen echt spreekverbod, maar de gemeenschap respecteert wel een aantal codes die ook erg strikt worden nageleefd in dagboeken en romans. Een uitzondering hierop vormt het dagboek *Een vrouw in Berlijn*, en dat is dan meteen ook de reden waarom het boek zo lang een brandmerk droeg.

Concreet houden de narratieve conventies in dat de anonimiteit van het slachtoffer wordt bewaard, dat het verhaal niet in de eerste persoon verteld wordt, dat de gebeurtenissen slechts beperkt op de voorgrond treden, dat men voornamelijk focust op de gevolgen van de verkrachting,

en dat de beschrijvingen gebruik maken van eufemistische termen. In de algemene verhaalstructuur van de dagboeken en romans is de verkrachting slechts een secundaire gebeurtenis die zich situeert in de marge van de hoofdactie, waardoor lezers de passage snel vergeten. Wie herinnert zich bijvoorbeeld nog de verkrachting van de weduwe Greff, de buurvrouw van de familie Matzerath, in *De blikken trommel*? Het woord “verkrachten” (“vergewaltigen”) komt bovendien amper voor. De auteurs kiezen voor bedekte termen en metonymisch taalgebruik, bijvoorbeeld in formuleringen als “zich op de vrouwen werpen”, “op de vrouwen gebeten zijn”, “een vrouw nemen”, “een vrouw gaan halen”, “de vrouwen lastigvallen”, of “de vrouwen dwingen”. Een andere tactiek bestaat erin te spreken over “verschrikkelijke”, “vreselijke” of “ontzettende” (“schrecklich”, “furchtbar”, “entsetzlich”) gebeurtenissen: allemaal omzichtige bewoordingen die de daad niet benoemen, maar aan de lezer of toehoorder de keuze laten om de volle betekenis van de getuigenis te ontrafelen. De eufemistisch aanpak staat in scherp contrast met het expliciete woordgebruik (“verkrachten”) van Christa Wolf en Werner Heiduczek, die met hun boeken een politiek taboe doorbreken.

Behalve in *Een vrouw in Berlijn* wordt de verkrachting nooit in de eerste persoon verteld. In de meeste teksten leest men een relaas vanuit het gezichtspunt van een derde persoon. Hieruit zouden we kunnen afleiden dat de onrechtstreekse getuigenis een stilzwijgende regel is. Nochtans zijn er ook mondelinge getuigenissen voorhanden, die vanaf het midden van de jaren 1980 steeds talrijker worden, en waarin vrouwen uit de anonimiteit treden. Men kan zich daarom de vraag stellen of men met de onrechtstreekse getuigenis niet vooral aan de verwachting van het publiek wil beantwoorden. Deze hypothese lijkt te worden bevestigd door een andere tendens, die erin bestaat de anonimiteit van de slachtoffers te behouden. Käthe von

Norman spreekt over de verkrachting van “Madame B.”, Ruth-Andreas Friedrich geeft fictieve namen op en Ursula von Kardorff noemt er zelfs geen enkele. Deze regel lijkt trouwens nog steeds te gelden, tenminste als men mag afgaan op de polemiek die journalist Jens Bisky deed ontstaan toen hij in 2003 postuum de identiteit onthulde van de vermoedelijke auteur van *Een vrouw in Berlijn* (een dagboek dat eerst anoniem werd gepubliceerd, zoals we in de inleiding aanhaalden)⁸. In de eerste decennia was het vaak de wens van de slachtoffers zelf om hun anonimiteit te behouden, maar de vraag is opnieuw of het hier niet eerder gaat om een vraag vanuit het publiek. Dankzij de anonimiteit van de verschillende slachtoffers hoeven de Duitsers deze episode immers niet met de gezichten en namen van hun grootmoeders te associëren. Misschien draagt de strategie op die manier wel bij tot het bestendigen van een familiaal taboe.

De hedendaagse roman : op zoek naar de familieherinnering

Ook in de hedendaagse literatuur komt de kwestie discreet aan bod, zij het steeds in de marge van andere gebeurtenissen. Dat is onder meer het geval in *De verlorene* van Hans-Ulrich Treichel (1998)⁹ en *De middagvrouw* van Julia Franck (2007)¹⁰. Deze auteurs behoren tot een nieuwe generatie: terwijl Grass, Wolf en Heiduczek deel uitmaken van de generatie van rechtstreekse getuigen, behoort Treichel (geboren in 1952) tot de kind-getuigen en Franck

(8) Jens Binsky, “Wenn Jungen Weltgeschichte spielen, haben Mädchen stumme Rollen”, *Süddeutsche Zeitung*, 24 september 2003.

(9) Hans-Ulrich Treichel, *Der Verlorene*, Frankfurt/Main, Suhrkamp, 1998; Hans-Ulrich Treichel, *De Verlorene*, vert. Nelleke van Maaren, Amsterdam, Ambo, 1999.

(10) Julia Franck, *Die Mittagsfrau*, Frankfurt/Main, Fischer, 2007; Julia Franck, *De middagvrouw*, vert. Goverdien Hauth-Grubben, Amsterdam, Wereldbibliotheek, 2010.

NUTTIGE REFERENTIES

– Hélène Camarade, “La représentation du viol des femmes. Le retour du discours victimaire et la représentation féminine dans le film *Anonyma* de Max Fäberböck (2008)”, in: Hélène Camarade, Claire Kaiser en Elizabeth Guilhamon, eds., *Le national-socialisme dans la production filmique allemande contemporaine*, Presses universitaires du Septentrion, 2013.

– *Les filles des ruines*, documentaire van Xavier Villetard (2009).

– Atina Grossmann, “Une question de silence ? Les viols de femmes allemandes par des soldats d’occupation”, in: Corinne Bouillot en Paul Pasteur, eds., *Femmes, féminismes et socialismes dans l’espace germanophone après 1945*, Parijs, 2005, p. 147-169.

– Norman Naimark, *The Russians in Germany: the History of the Soviet Zone of Occupation 1945-49*, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press, 1995.

(geboren in 1970) tot de generatie van de kleinkinderen. In hun werk lijken de hedendaagse auteurs de vraag te stellen naar het familiaal taboe en de impact daarvan op de Duitse gezinnen. In hun werk wordt het verhaal telkens verteld vanuit het perspectief van het kind. De auteurs baseren zich zo op het feit dat kinderen inderdaad vaak getuige zijn geweest van de verkrachtingen. Een gelijkaardig procedé wordt ook in films gebruikt: in *Deutschland, bleiche Mutter* focust de camera op het gezicht van een meisje terwijl haar moeder wordt verkracht.

De keuze van het kindperspectief doet denken aan het gebruik van de derde verteller in de getuigenissen. Zo creëert de auteur van *De verlorene* een raamverhaal en beschrijft hij de verkrachting van de moeder doorheen de onvolledige verhalen die de ouders vertellen aan hun zoontje, en de vage voorstelling die het kind zich daarrond vormt. Julia Franck laat in *De middagvrouw* opnieuw een kind aan het woord om de getuigenis van het slachtoffer te reconstrueren. Het verhaal valt op door eufemistisch en omzichtig woordgebruik dat we ook al in de dagboeken zagen. Het kind begrijpt immers niet wat er met zijn

moeder is gebeurd, ook al ziet hij in dat het iets ernstigs moet zijn. De auteurs van hedendaagse romans lijken het procedé van de kindverteller toe te passen om de familiale geslotenheid te illustreren. De generatie van de kinderen en kleinkinderen tracht in die zin geenszins een taboe op te heffen, des te meer daar dit reeds werd doorbroken door de getuigen zelf. Wat de hedendaagse auteurs aan de kaak stellen, is het aanhoudende stilzwijgen dat in Duitse families heerst ten aanzien van de verkrachting van de moeders en grootmoeders.

Besluit

In de Duitse Bondsrepubliek bestaat er rond de verkrachtingen van 1944-1945 geen taboe in de strikte betekenis van het woord. Meer dan zestig jaar na de feiten hebben vragen over de aanwezigheid van deze problematiek in de hedendaagse samenleving eerder betrekking op de receptie van de gebeurtenissen, dan op de limieten van de representatie. De verkrachting van Duitse vrouwen blijft een ongemakkelijk onderwerp. Het is mogelijk dat de reacties en verwachtingen van het publiek ten aanzien van deze problematiek ook gendergebonden is. Het onderzoek hiernaar is nog ontoereikend, maar getuigenissen lijken aan te tonen dat de verkrachtingen onder vrouwen tot een herinneringsproces hebben geleid, dat binnen de familie wordt doorgegeven en waarin mannen geen rol (zouden) spelen. Als men de massale verkrachtingen beschouwt als een falen van de mannelijke gemeenschap die de vrouwen had moeten beschermen, is het niet ondenkbaar dat restrictieve taalregels stilzwijgend en misschien zelfs onbewust werden opgelegd door mannen die kampten met schuldgevoel op familiaal vlak. Na de amnesiefase staan de restrictieve narratieve conventies klaarblijkelijk in functie van een duurzaam (en misschien familiaal) compromis tussen de voorvechters van de herinnering en die van de ontkenning. Het is veelzeggend

dat via het kindperspectief in de hedendaagse literatuur voornamelijk jongetjes worden opgevoerd die gebukt gaan onder een schuldgevoel: de kleine Peter omdat hij naliet het slot van het appartement te vervangen dat zijn moeder had moeten beschermen in *De middagvrouw*, en de kleine broer in *De verlorene* omdat hij zich verantwoordelijk voelt voor het lijden van zijn moeder die rouwt om haar verloren kind.

Het mag dan lijken alsof het taboe werd doorbroken, er blijft een gebrek aan maatschappelijke interesse in de verkrachtingen. Toen *Anonyma*, de verfilming van *Een vrouw in Berlijn*, in de Duitse zalen verscheen in 2008 was het met 166 000 bezoekers een flop. Ook in het historisch onderzoek wordt nauwelijks vooruitgang geboekt. De vraag rijst of dit zogenaamde taboe misschien dient om andere thema's, waar de samenleving liever niet de aandacht op vestigt, naar de achtergrond te verdringen. We denken daarbij onder meer aan verkrachtingen door niet-Sovjets, zoals de Tsjechen in Reinhard Jirgls *Die Unvollendeten* [De onvoltooiden] (2003), maar ook de Britse, Franse en Amerikaanse soldaten. En wat met de kinderen die in het naoorlogse Duitsland uit deze verkrachtingen zijn geboren? ■

Hélène Camarade

Professor Germaanse literatuur aan de Universiteit van Bordeaux III
Vertaling: Anneleen Spiessens

Een uitgebreide versie van dit artikel is gepubliceerd in het tijdschrift *Getuigen, tussen geschiedenis en herinnering* (no 113, pp. 99-111), in een dossier rond het thema “De taboes van de Duitse geschiedenis” (gecoördineerd door Martine Carré, Ingeborg Rabenstein-Michel en Ralf Zschachlitz). De inhoudstafel en samenvattingen van dit themanummer vindt u op http://www.auschwitz.be/index.php?option=com_content&view=article&id=757:inhoudstafel-en-samenvattingen-nr-113&catid=37

Narratologische analyse van enkele romanpassages

Hans-Ulrich Treichel, *De Verlorene*

(Ambo/Anthos, 1999).

✓ De verkrachting komt tweemaal aan bod in de onvolledige verhalen die de ouders vertellen aan hun zoontje en in de vage voorstelling die het kind zich hierrond vormt:

Het verschrikkelijke, zei moeder, was dan in zoverre niet gebeurd dat de Russen haar noch vader hadden doodgeschoten [...]. Maar aan de andere kant, aldus moeder, was het verschrikkelijke toch gebeurd. 'Maar het verschrikkelijke,' zei moeder, 'is toen toch gebeurd.' Daarop begon ze weer te huilen [...]. Wel was haar iets verschrikkelijks aangedaan door de Russen, maar de Russen hadden het helemaal niet op haar leven of dat van haar gezin voorzien" (p. 11).

De eersten op wie de Russen zich hadden gestort, zei vader, waren jonge vrouwen geweest. Waarbij ze natuurlijk de truc met de doek vrij snel hadden doorzien en zich bijgevolg juist op die vrouwen hadden gestort die hun gezicht hadden bedekt. Maar dat konden ook oude vrouwen zijn. Voor de Russen, zei vader, was in principe geen vrouw, jong of oud, veilig geweest. En ook moeder was voor

de Russen niet veilig geweest, concludeerde ik daaruit. Hoogstwaarschijnlijk hadden de Russen zich ook op moeder gestort, waarbij me niet helemaal duidelijk was wat het precies betekende als de Russen zich op iemand stortten" (p. 38).

VRAGEN

✓ Hoeveel vertellers zijn er? In welke bewoordingen beschrijven de ouders de verkrachting en welke gevolgen heeft deze stijl op het begrip van het kind?

AANZET TOT ANTWOORD

✓ Het gaat hier om een raamvertelling waarin een derde persoon het woord neemt: het kind reconstrueert het onvolledige relaas dat hij heeft gehoord van zijn moeder, het slachtoffer, en later van zijn vader, die getuige was. De ouders gebruiken vage omschrijvingen als "de verschrikkelijke gebeurtenis" of "zich op de vrouwen storten", die we ook terugvinden in mondelinge en schriftelijke getuigenissen. De eufemistische bewoordingen maken het moeilijk – bijna onmogelijk – om te begrijpen wat er precies is gebeurd en werken uiteindelijk het stilzwijgen rond de gebeurtenissen in de hand. Het kind gist naar de ware toe-

dracht en benadrukt zijn beperkte begrip van de situatie. Op deze manier schetst de auteur hoe de specifieke vertelcodes en het familiale taboe tot stand komen.

Julia Franck, *De middagvrouw*

(Wereldbibliotheek, 2010)

✓ In de proloog van deze roman komen twee verkrachtingsscènes voor in de vorm van een in het grotere geheel geïntegreerd verhaal. De kleine Peter komt thuis en is getuige van de verkrachting van zijn moeder. Dit beeld roept bij hem meteen een andere scène op, met name van een eerdere verkrachting waarvan zijn moeder al het slachtoffer was geworden:

"Al in het trappenhuis hoorde Peter haar pannen rammelen. Afgelopen week had zijn moeder nachtdienst gehad. Sinds enkele dagen maakte ze de woning schoon, alsof die ooit vuil was geweest, ze boende vloeren, poetste stoelen en kasten en lapte ramen. De woningdeur stond op een kier, Peter deed hem open. Hij zag drie mannen rond de keukentafel, daarop zijn moeder, half zittend, half liggend. Het naakte achterwerk van een man bewoog op Peters ooghoogte naar voren en naar achteren, waarbij het vlees zo heftig trilde dat Peter wilde lachen. Maar de soldaten hielden zijn moeder vast. Haar rok was gescheurd, haar ogen wijd geopend. Peter wist niet of ze hem zag of door hem heen keek. Haar mond was opengesperd – maar ze bleef stom [...]. Peter zat op de trap en wachtte [...]. Zijn moeder had al een keer eerder bezoek van soldaten gehad, dat was nog maar een paar dagen geleden [...]. Ze had hem niet aangekeken,

niet zoals vandaag, nooit eerder had hij een dergelijke uitdrukking in de ogen van zijn moeder gezien als daarnet, ijzig" (p. 18-19).

VRAGEN

✓ Vanuit welk perspectief wordt de verkrachting beschreven? Wat is de impact op de vrouw?

AANZET TOT ANTWOORD

✓ De kleine Peter begrijpt niet helemaal wat er gebeurt en rapporteert over de gevolgen van de verkrachting op zijn moeder ("haar ogen wijd open", "ze keek door hem heen", "haar mond opengesperd", "nooit eerder zag hij een dergelijke uitdrukking in de ogen van zijn moeder gezien als daarnet, ijzig"). Via het vertelprocedé en de beschrijving van het lichaam van de vrouw krijgt de lezer een idee van de ernst van de verkrachting en het psychisch trauma dat de moeder hieraan overhoudt. Hetzelfde procedé vinden we terug bij Werner Heiduczek (de vrouwen "gaan door de wereld [...] als slecht afgestelde marionetten" en de tramconductrice "is al gauw niet meer dan een lijf zonder ziel") en bij Günter Grass (cf. infra).

Günter Grass, *De blikken trom*

(Meulenhoff, 2009)

✓ In *De blikken trom* komen de herinneringen van Oscar aan bod, een personage dat doorheen de roman de gedaante van een jongen van drie behoudt. Hij verblijft gedurende een zekere tijd bij een man die zichzelf Matzerath noemt. De buurvrouw van die laatste, weduwe Greff, wordt verkracht wanneer de Russen op het einde van de Tweede Wereldoorlog Gdansk innemen. De verkrachting, die plaatsvindt in de kelder, wordt verteld als gebeurtenis naast vele andere, waaronder in de eerste plaats de dood van Matzerath (die door de Russen

wordt afgeslacht terwijl hij het insigne van de NSDAP, dat hij voor de Russen verborgen wil houden, probeert in te slikken) en het gesprek tussen de Russen, Maria en de kinderen. De lektuurvragen nemen in het boek drie pagina's in. Hier nemen we slechts enkele uittreksels op:

"Omdat meteen drie van de vierkante uniformen warmliepen voor de weduwe Greff, kwam er een beetje beweging in het starre gezelschap. Lina Greff, die deze voortvarende aandrang na zo'n lange periode als weduwe en de voorafgaande vastentijd nauwelijks had verwacht, gilte eerst nog verast, maar berustte vervolgens al snel in de situatie, die bij haar bijna in de vergetelheid was geraakt.

(...) Mij en mijn trom pakte iemand op van het beton en op zijn arm en verhinderde me zo om mieren te blijven observeren en hun ijver vergelijkend te meten aan de actualiteit.

(...) Het werd haast vreedzaam en familiair in onze kelder. Lina Greff lag steeds stiller wordend onder drie kerels afwisselend.

(...) Wat je niet allemaal doet als het noodlot verschijnt! Terwijl mijn vermoedelijke vader de partij inslikte en stierf, drukte ik, zonder het te merken of te willen, tussen mijn vingers een luis kapot.

(...) De Ivans verlieten de kelder via de trap naar de winkel en namen een paar pakjes kunsthoning mee. Mijn Kalmuk vertrok als laatste, maar hij pakte geen kunsthoning, want hij moest een nieuw magazijn in zijn mitrailleur stoppen. De weduwe Greff hing open en verdraaid tussen margarinekratjes.

(...) Mij schoot een zin door het hoofd die ik bij Goethe had gelezen. De mieren werden geconfronteerd met een nieuwe situatie, maar schuwden de omweg niet, ze bouwden hun heerbaan rond de gekromd liggende Matzerath" (p. 442-444).

VRAGEN

Vraag 1: Wie is de verteller? Hoeveel bij-

komende acties beschrijft de verteller in deze passage en wat is het gevolg voor de lektuur?

Vraag 2: De verkrachting van de weduwe Greff wordt beschreven in drie scènes. Welke termen gebruikt de verteller in elk van die scènes? Leg uit hoe zijn blik op de verkrachting evolueert.

Vraag 3: Hoe wordt het lichaam van de vrouw na de verkrachting beschreven? Vergelijk met de beschrijving uit *De middagvrouw*.

AANZET TOT ANTWOORD

✓ De verteller Oscar, 21 jaar op dat moment, beschrijft verschillende nevenacties, waaronder de dood van Matzerath. Zijn blik is de hele tijd gericht op een colonne mieren die door de kelder trekt. De verkrachting wordt in drie scènes verteld waarbij het perspectief van Oscar telkens evolueert. Hij toont zich eerst spottend en gemeen ("warmlopen voor de weduwe", "voortvarende aandrang", "het werd haast vreedzaam en familiair"), en suggereert dat de vrouw plezier heeft in de verkrachting. In de derde scène beschrijft hij het ontworpen lichaam van de vrouw na de verkrachting ("hing open en verdraaid") waarbij hij terugkomt op zijn eerdere standpunt en nu de ernst van de gebeurtenis aangeeft. Opnieuw wordt de desintegratie van de persoonlijkheid en het psychische trauma gesuggereerd via de beschrijving van het lichaam.

UITBREIDING

✓ Men kan een scène bekijken uit de film *De blikken trommel* van Volker Schlöndorff. De verkrachting vindt plaats op de achtergrond en komt amper in beeld, de kijker hoort enkel het geschreeuw van de vrouw. Dit procedé kan in verband worden gebracht met de secundaire plaats van de verkrachtingen in de romanstructuur. ■

STUDIEREIS

— Op woensdag 17 oktober bracht de ploeg van de Stichting Auschwitz – vzw Auschwitz in Gedachtenis een bezoek aan het Yad Vashem Holocaustmuseum te Jeruzalem. Yad Vashem dat letterlijk ‘hand en naam’, maar overdrachtelijk ‘Gedenkteken’ betekent in het Hebreeuws, is het officiële monument van de staat Israël voor de herdenking van de Joodse slachtoffers van de Holocaust. Het monument werd in 1953 opgericht en in 2005 werd de nieuwe, uitgebreide tentoonstelling aan het publiek gepresenteerd.

↑ Ingang van het Museum van Yad Vashem. Hier wordt op chronologische wijze ingegaan op de geschiedenis van de Holocaust.

→ De ‘Pillar of Heroism’ van kunstenaar Buki Schwartz is een zuil in beton ter ere van de Joden die in opstand kwamen tegen de nazi’s.

© Stichting Auschwitz

↓ Het visueel centrum. Hier kunnen duizenden films, ficties en getuigenissen - allen gerelateerd aan de Holocaust - bezichtigd worden.

↑ Het studiecentrum. Bezoekers kunnen hier antwoorden krijgen van grote historici, filosofen en denkers op veel gestelde vragen betreffende de Holocaust. Een dergelijk centrum zal ook in Auschwitz geopend worden op 27 januari 2013.

← De tuin van de ‘Rechvaardigen onder de Volkeren’. Hier worden bomen geplant ter ere van mensen die - meestal op gevaar van eigen leven – Joden hebben gered tijdens de Holocaust. Meer dan 16 000 mensen kregen reeds deze titel.

← Het pedagogie- en documentatiecentrum. Jaarlijks komen leerkrachten en actoren uit het veld van de herinneringseducatie van over de hele wereld hier seminaries volgen.

↑ Henri Reynders (Dom Bruno) was een benedictijn die tijdens de Tweede Wereldoorlog het leven van ongeveer 400 Joden redde.

↘ **NUTTIGE REFERENTIE**

– www.yadvashem.org

Vergeeten oorlogskinderen

HET VERHAAL VAN REGINA EN GEORGES

Onlangs werd in het Goldmuntz Centrum (Antwerpen) het recentste boek van Paul De Keulenaer, *Vergeeten oorlogskinderen*, aan het grote publiek voorgesteld. Daarin wordt het verhaal geschetst van Regina Schluzny en Georges Sucholowski, twee kinderen van Joods-Poolse origine, die de Tweede Wereldoorlog

als onderduikers overleefden. Terwijl zijn ouders vanuit de Dossin kazerne naar Auschwitz-Birkenau werden gedeporteerd, waar ze om het leven kwamen, overleefden die van haar de oorlogsjaren. De beide kinderen konden aan deportatie ontkomen door de actieve steun van talrijke gewone mensen, die hulp boden omdat ze vonden dat dit zo hoorde. Na de oorlog traden ze in het huwelijk; ze kregen twee kinderen. Meer dan een halve eeuw hielden ze hun verhaal vooral voor zich. Paul De Keulenaer (voormalig leerkracht GO! en auteur van het levensverhaal van Regine Beer, KZA 5148) zocht het bejaarde echtpaar op en reconstrueerde hun verhaal aan de hand van diepte-interviews en persoonlijke reflecties. Een persoonlijke en aangrijpende levensgeschiedenis, waarin hoop en wanhoop naar een moeilijk evenwicht zoeken. ■

Paul de Keulenaer, *Vergeeten oorlogskinderen*, Uitgeverij ASP, ISBN 978 90 54879923

Eichmann in Jeruzalem

DE ARGENTIJNSE JAREN

Het overheersende beeld van voormalig SS-kolonel Adolf Eichmann, is sterk bepaald door Hannah Arendts boek *Eichmann in Jeruzalem*. De Amerikaanse filosofe en journaliste beschreef de organisator van de deportatietreinen als een “vreselijk en angstwekkend normale” man, een betekenisloos bureaucraat in een onmetelijk boosaardig staatsapparaat. In haar jongste monografie *Eichmann in Argentinië*, stelt de Duitse historica Bettina Stangneth dit dominante beeld aanzienlijk bij. Eichmann was volgens haar vooral een intelligente en ambitieuze SS-officier, die zijn hele leven lang de publieke beeldvorming over zichzelf controleerde en volgens de eisen van het ogenblik bijstuurde. Stangneths lijvige en uiterst gedetailleerde studie is vooral gebaseerd op de gesprekken die Eichmann in Argentinië voerde met de Nederlandse oud-SS'er Willem Sassen. Ze bevat heel wat nieuwe en eigenzinnige interpretaties en berust op een gedegen historische kritiek van talloze bekende, maar ook enkele nooit eerder uitgegeven bronnen.

Ondanks de omvang van het boek en de expertise van de auteur is *Eichmann in Argentinië* een bijzonder vlot geschreven werk, dat binnenkort ongetwijfeld tot de standaardliteratuur van de joden-uitroeiing zal behoren. Tot op heden kreeg het in ons land echter niet de aandacht die het verdient. ■

Bettina Stangneth, *Eichmann in Argentinië*, Uitgeverij Atlas/Contact, ISBN 9025437869

CONTACTINFORMATIE

VZW Auschwitz in Gedachtenis
- Stichting Auschwitz,
Huidevettersstraat 65, 1000 Brussel

Tel: 02/5127998
Fax: 02/5125884

info@auschwitz.be
www.auschwitz.be

Eindredactie: Henri Goldberg, Philippe Mesnard **Hoofdreductie:** Fransiska Louwagie, Fabian Van Samang **Redactiesecretaris:** Frédéric Crahay **Redactiecomité Sporen van herinnering:** Dirk Lagast, Anita Hertogen, Frédéric Crahay, Sylvain Keuleers, Marjan Verplancke **Graficus:** Yann Collin (www.wakeupdesign.fr) **Drukker:** Hayez (www.hayez.be)

